

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

**Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України**

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРСЬКА
НА ТЕМУ
МИКИТА ХРУЩОВ І УКРАЇНА: ВІД «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ»
ДО «ВІДЛИГИ» (1938–1964 РР.)»**

**Спеціальність: 032 «Історія та археологія»
Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)**

Кузьменка Владислава Володимировича
студента 4 курсу
групи ІСТб-1-22-40д

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Бонь Олександр Іванович

Роботу захищено «___» _____ 2026 р.
Оцінка _____

Київ - 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.	6
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ МИКИТИ ХРУЩОВА В УПРАВЛІННІ УРСР.....	16
НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1938–1941 РР.).....	16
РОЗДІЛ 3. М. ХРУЩОВ ТА УКРАЇНА ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941–1945 РР.).....	35
РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ ПОЛІТИКИ М. ХРУЩОВА НА СТАНОВИЩЕ УРСР У ПЕРІОД «ВІДЛИГИ» (1953–1964 РР.).....	54
ВИСНОВКИ	94
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	97

ВСТУП

Актуальність дослідження. Історія радянської України нерозривно пов'язана з іменами та політичною діяльністю вищих керівників СРСР. Серед них особливе місце займає постать Микити Сергійовича Хрущова — політика, який протягом трьох десятиліть (1938–1964) відігравав ключову роль в управлінні Українською РСР та у визначенні її місця в радянській імперії. Його діяльність в Україні охопила надзвичайно складні й драматичні періоди: від «великого терору», що став апогеєм сталінської системи, через роки Другої світової війни, відбудову й післявоєнну репресивну політику — до «відлиги», яка символізувала спробу часткової лібералізації й реформування радянського ладу.

Особливість проблеми полягає в її подвійній природі: Хрущов виступав не лише як функціонер радянської державної машини, котрий виконував волю Москви, але й як один із тих, хто особисто впливав на політичний, соціальний та культурний розвиток УРСР. Саме тому вивчення його ролі не може обмежуватися однозначною оцінкою. Необхідний комплексний аналіз, що дозволяє побачити всю суперечливість і багатовимірність його діяльності.

Для України постать Микита Хрущов має особливе значення, оскільки його діяльність була тісно пов'язана з ключовими історичними процесами, що визначали розвиток Української РСР у середині ХХ ст. Ще у 1930-х роках він брав активну участь у реалізації сталінської репресивної політики на території України, наслідком якої стали масові арешти, депортації та загибель сотень тисяч людей. У період німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Хрущов входив до керівництва республіки та був причетний до організації оборони, евакуаційних заходів і діяльності партійного апарату в умовах воєнного часу. Після завершення війни він відігравав важливу роль у процесах повоєнної відбудови УРСР, а також у реалізації нових політичних та економічних кампаній, спрямованих на

зміцнення радянської системи. У 1950–1960-х роках діяльність Хрущова вже була пов'язана з проведенням масштабних соціально-економічних і культурних реформ, період яких увійшов в історію під назвою «відлиги». Водночас ці перетворення мали суперечливий характер, оскільки поряд із певною лібералізацією суспільного життя продовжували зберігатися командно-адміністративні методи управління, ідеологічний контроль та репресивні практики щодо окремих груп населення.

Таким чином, дослідження діяльності М. Хрущова в Україні дозволяє простежити трансформацію радянської системи управління від апогею сталінського тоталітаризму до обмеженої лібералізації середини ХХ ст.

Об'єкт дослідження – політична, соціально-економічна та культурна історія Української РСР у 1938–1964 рр. у зв'язку з діяльністю Микити Хрущова.

Предмет дослідження – роль М. Хрущова в управлінні Українською РСР: його участь у репресивній політиці кінця 1930-х – початку 1940-х років, діяльність у період німецько-радянської війни та повоєнної відбудови, а також «відлиги».

Мета дослідження – комплексно проаналізувати діяльність М. Хрущова в Україні, простежити її еволюцію від періоду сталінського «великого терору» до «відлиги», визначити її наслідки для соціально-політичного, економічного та культурного розвитку УРСР.

Завдання дослідження:

1. Опрацювати історіографію та джерельну базу щодо ролі М. Хрущова в історії УРСР.
2. Дослідити діяльність Хрущова в Українській РСР напередодні та на початку Другої світової війни (1938–1941 рр.).
3. Проаналізувати його діяльність у період німецько-радянської війни та в роки післявоєнної відбудови.

4. Визначити головні напрями соціально-економічних та культурних реформ, реалізованих у період «відлиги».

5. Простежити реакцію українського суспільства на внутрішню й зовнішню політику Хрущова та з'ясувати, яким чином його курс вплинув на суспільні настрої.

Хронологічні межі дослідження. Робота охоплює 1938–1964 рр. Нижня межа пов'язана з призначенням М. Хрущова на керівні посади в Українській РСР, верхня – з його усуненням із поста першого секретаря ЦК КПРС.

Територіальні межі дослідження. Дослідження зосереджується на території Української РСР у її адміністративних межах, які існували впродовж зазначеного періоду.

Методи дослідження:

1. Історіографічний аналіз – для вивчення наукових праць, що висвітлюють діяльність М. Хрущова в Україні та загальні процеси радянської історії.

2. Джерелознавчий метод – для роботи з архівними документами, мемуарами, статистичними матеріалами, які дозволяють відтворити як політичні рішення, так і суспільну реакцію на них.

3. Порівняльно-історичний метод – для зіставлення різних етапів розвитку УРСР: доби сталінізму, періоду війни, повоєнної відбудови та «відлиги».

4. Аналітичний метод – для виявлення внутрішніх суперечностей політики Хрущова й наслідків її реалізації для українського суспільства.

5. Системний підхід – що дозволяє розглядати діяльність Хрущова як частину складного механізму радянської влади, у взаємозв'язку з загальносоюзними та республіканськими процесами.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, чотирьох розділів (які охоплюють діяльність Хрущова в УРСР у 1938–1941, 1941–1945 та 1953–1964 рр.), висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Постать Микити Хрущова та його вплив на історію України в 1938–1964 рр. залишаються одним із найбільш обговорюваних і складних аспектів сучасної історичної науки. Вивчення цього питання розгорнулося в різних наукових парадигмах і відображає багатовимірну динаміку радянської, пострадянської та західної історіографії. Аналіз історіографії показує, що осмислення ролі Хрущова відбувалося у декілька етапів, що відповідали суспільно-політичним трансформаціям у СРСР та Україні. Ці етапи можна умовно поділити на: радянську офіційну традицію, науково-критичну літературу періоду перебудови, пострадянські українські й західні дослідження, мемуаристику, а також сучасні студії, орієнтовані на політику пам'яті, репресії, соціально-економічний та культурний контекст.

Радянська історіографія тривалий час формувала одномірний образ Хрущова. В працях цього періоду, як-от «Історія міст і сіл Української РСР» під редакцією П. Тронька (1970), діяльність Хрущова подається як частина єдиної «мудрої» партійної політики. Тут він постає ефективним організатором відбудови, мобілізатором ресурсів і керівником, здатним забезпечувати стабільність управління на місцях. Репресії 1938–1939 рр. практично не висвітлюються або пояснюються «перегинами на місцях», а не системними рішеннями, що дає змогу дослідникам сучасності розглядати такі джерела як матеріал для аналізу механізмів конструювання радянської пам'яті та ідеологічного дискурсу, а не як об'єктивне джерело фактів.

Українська історіографія початку XXI століття значно розширила підхід до хрущовської доби. Дослідники розглядають його діяльність через призму взаємодії держави та суспільства, аналізу репресивних практик, соціально-економічних

трансформацій і культурного розвитку. Фундаментальні узагальнюючі праці, як-от «Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні» (2013), дозволяють оцінити діяльність Хрущова як частину ширшої системи сталінської влади. Автори підкреслюють, що кадрова політика, боротьба з «націоналістичними ухилами» та переформатування управлінських структур були частиною логіки Великого терору, а не виключно особистою ініціативою Хрущова.

Хрущовська діяльність під час Другої світової війни оцінюється окремо, оскільки він був не лише партійним функціонером, а й учасником військово-політичного керівництва фронтів. Узагальнюючі дослідження І. Патриляка та М. Боровика «Україна в роки Другої світової війни» (2010) і багатотомне видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» (2011) демонструють, що Хрущов часто перебував «на полі бою», що робило його діяльність більш практичною та наближеною до реалій фронту. Цей аспект відрізняє його від багатьох московських керівників, чия роль обмежувалася адміністративним та стратегічним рівнем.

Значний внесок у дослідження воєнного періоду зробив В. Грицюк у праці «Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України». Автор детально аналізує перебіг військових кампаній, особливості функціонування радянського командування та взаємодію військових структур із партійним апаратом. Для теми дослідження ця праця є важливою насамперед тим, що дозволяє простежити роль Хрущова у системі військово-політичного управління під час війни. Через аналіз діяльності військових рад фронтів дослідник демонструє, що Хрущов був не лише представником партійної номенклатури, а й безпосереднім учасником організації оборони, евакуаційних заходів та координації тилу. Це дає можливість краще зрозуміти, як воєнний досвід вплинув на подальшу політичну трансформацію Хрущова та його ставлення до методів управління державою у післясталінський період.

Вагоме місце в сучасній історіографії посідає праця І. Патриляка та М. Боровика «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду» (2010). Автори відходять від традиційної радянської схеми висвітлення війни та розглядають її як багатовимірний процес, що охоплював не лише військові дії, а й глибокі суспільні трансформації. У контексті теми дослідження ця праця є важливою тим, що діяльність Хрущова аналізується як складова функціонування сталінської політичної системи в Україні. Дослідники звертають увагу на мобілізаційні процеси, евакуацію промисловості, кадрову політику та післявоєнну відбудову республіки. Особливо цінним є те, що автори показують суперечливість постаті Хрущова: з одного боку — його участь у функціонуванні репресивної системи, сформованої в період «Великого терору», а з іншого — поступову еволюцію політичних підходів, яка в майбутньому стала підґрунтям політики десталінізації та «відлиги».

Теоретико-методологічні засади осмислення діяльності Микити Хрущова в Україні, зокрема в контексті переходу від «Великого терору» до «відлиги», ґрунтовно представлені у праці Д. Веденєєва та О. Лисенка «Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій», 2010. Хоча дослідження безпосередньо присвячене подіям Другої світової війни, його концептуальні підходи є важливими для аналізу ширшого історичного контексту, в якому формувалася політика Хрущова.

Праця Г. Корвякова «Завершающий рік семирічки» (1965) є характерним прикладом радянської офіційної історіографії періоду пізньої «відлиги». Автор висвітлює економічні результати семирічного плану, акцентуючи увагу на досягненнях промислового виробництва, розвитку народного господарства, житлового будівництва та науково-технічного прогресу. У дослідженні хрущовські реформи подаються як важливий етап модернізації радянської економіки та доказ ефективності соціалістичної системи. Для теми бакалаврської роботи ця праця є цінною насамперед як джерело для аналізу радянського ідеологічного дискурсу та офіційного бачення політики Хрущова. Водночас робота практично не містить критики економічних

труднощів, управлінських криз чи суперечностей реформаторського курсу, що дозволяє сучасним дослідникам розглядати її не лише як історичне джерело, а і як приклад механізмів формування позитивного образу хрущовської доби в радянській історіографії.

Передусім автори акцентують увагу на необхідності відходу від радянських ідеологізованих схем, що особливо важливо для дослідження періоду «Великого терору» кінця 1930-х років, коли Хрущов як партійний функціонер був безпосередньо включений у репресивні механізми. Такий підхід дозволяє розглядати його діяльність не лише крізь призму офіційної риторики, а як частину ширшої системи сталінського режиму.

Соціально-економічний вимір хрущовської доби висвітлюється у статті С. Зіньковського «Економічні результати діяльності раднаргоспів УРСР» (2014). У дослідженні аналізується одна з ключових реформ періоду «відлиги» — створення раднаргоспів як спроби децентралізувати управління економікою та підвищити ефективність промислового розвитку. Автор показує, що реформи Хрущова мали суперечливий характер: вони сприяли активізації економічного життя регіонів та розвитку внутрішньореспубліканських зв'язків, однак водночас породжували нові управлінські труднощі та бюрократичні проблеми. Для теми бакалаврської роботи ця праця є важливою тим, що дозволяє простежити зміну політичного курсу Хрущова — від жорстких адміністративно-репресивних методів кінця 1930-х років до реформаторських спроб модернізації радянської системи в добу «відлиги».

Важливим аспектом є також аналіз війни як переломного етапу. Веденєв і Лисенко підкреслюють роль Другої світової війни у трансформації радянського суспільства та політичної еліти. У контексті теми це дає можливість простежити еволюцію політичної позиції Хрущова — від жорсткого сталінського керівника в Україні напередодні війни до одного з ключових діячів післявоєнної відбудови республіки.

Окрему увагу автори приділяють проблемам історичної пам'яті та суспільних рефлексій. Це є надзвичайно важливим для розуміння політики «відлиги», коли Хрущов ініціював часткову десталінізацію та перегляд ставлення до репресій. Через призму цих підходів можна глибше проаналізувати суперечливість його політики: з одного боку — участь у репресіях, з іншого — спроби їх засудження та реформування системи.

Сучасна українська історіографія позбавлена радянського героїчного дискурсу. Дослідники відкрито описують прорахунки, жорсткість і навіть авантюризм рішень Хрущова, особливо в перші роки війни. Статті В. Риневича, зокрема «Хрущов як творець українського радянського патріотизму...» (2004), демонструють механізми ідеологічної мобілізації населення, що активно впроваджувалися Хрущовим у воєнний період, а також показують, як формувався специфічний радянський патріотизм на українських територіях.

У ширшому контексті хрущовська доба аналізується в працях С. Кульчицького («Червоний виклик», 2013), де показано, що його реформи були реакцією системи на кризові явища, а не лише проявом волі одного лідера. Синтетична робота С. Плохія «Брама Європи» (2016) розглядає українську історію в загальноєвропейському контексті та визначає хрущовську добу як період модернізації: формування урбанізованого соціуму, посилення ролі технічної інтелігенції та культурні трансформації, що створили базу для подальшої лібералізації.

Соціально-економічний аспект діяльності Хрущова висвітлюється у працях М. Гурецького («Промисловість України: передвоєнна мобілізація...», 2013), які показують реальний стан ресурсів та промислового потенціалу, що дозволяє відділити пропагандистські оцінки від економічної реальності. Регіональні дослідження, зокрема робота Л. Рудницької про советизацію Рокитного (2020), демонструють, як кадрові та ідеологічні практики Хрущова впливали на життя конкретних громад, що часто залишається поза увагою узагальнюючих праць.

Особливе місце в джерельній базі роботи займають мемуари самого Хрущова — «Воспоминания» (1997). Ці тексти дають можливість побачити діяльність партійного апарату очима безпосереднього учасника, а також оцінити способи само позиціонування політика. У мемуарах Хрущов прагне дистанціюватися від сталінського терору та підкреслити власну роль реформатора, що робить критичне їхнє читання обов'язковим. Особливо це стосується теми репресій та міжетнічної політики під час війни, де його оцінки часто мають суб'єктивний характер і вимагають співставлення з архівними даними та працями сучасних дослідників.

Документальні збірники, присвячені репресіям, такі як «Політичні репресії в УРСР 1937–1938 рр.» (2013), надають цінну інформацію про механізми прийняття рішень у часи, коли Хрущов обіймав ключові адміністративні посади. Вони дозволяють побачити, як персональна активність партійного керівника взаємодіяла з бюрократичними структурами, а також виявити межі його самостійності у кадрових і політичних рішеннях.

Не менш важливим є напрям досліджень інакомислення та політичних трансформацій після 1953 р. Документальний збірник «Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев...» (2005) відкриває архіви реальних судових справ, демонструючи, наскільки обмеженою була лібералізація та які категорії населення потрапляли під контроль держави. Матеріали про внутрішньопартійну боротьбу в збірнику «Лаврентий Берия: стенограмма июльского пленума ЦК КПСС...» (1999) допомагають зрозуміти, як змінювався розподіл влади в центрі та яку роль у цьому відігравав Хрущов, що надалі впливало на українську політичну практику.

Отже, джерельна база дослідження теми «Микита Хрущов і Україна: від “Великого терору” до “відлиги” (1938–1964 рр.)» є широкою, багатогранною та репрезентативною, що дозволяє здійснити комплексне вивчення політичної діяльності Микити Хрущова в контексті суспільно-політичного, економічного та

культурного розвитку Української РСР середини ХХ століття. Сукупність використаних джерел охоплює офіційні радянські документи, партійні матеріали, статистичні збірники, мемуарну літературу, архівні документи, сучасні українські й зарубіжні наукові праці, а також спеціалізовані дослідження, присвячені окремим аспектам функціонування радянської системи. Така різноплановість джерельного комплексу створює можливість не лише реконструювати основні етапи політичної діяльності Хрущова, а й простежити еволюцію радянської влади в Україні від доби масового терору кінця 1930-х років до реформаторських процесів періоду «відлиги».

Важливу частину джерельної бази становлять офіційні документи радянської доби — постанови партійних органів, матеріали пленумів ЦК КПРС, статистичні збірники, тогочасна періодика та праці радянських істориків і економістів. Саме вони дозволяють простежити офіційну модель інтерпретації політики Хрущова, механізми формування радянського історичного нарративу та особливості функціонування командно-адміністративної системи. Подібні джерела мають виразний ідеологічний характер, оскільки створювалися в умовах жорсткого партійного контролю над історичною наукою та суспільною думкою. У радянських виданнях діяльність Хрущова переважно висвітлювалася як складова «мудрої політики партії», а проблеми репресій, політичного насильства чи кризових явищ економічного розвитку або замовчувалися, або подавалися в межах офіційної ідеологічної схеми. Водночас саме ці джерела дають можливість дослідити специфіку радянської політики пам'яті, методи легітимації влади та механізми формування позитивного образу партійного керівництва в суспільній свідомості.

Особливе значення для дослідження мають документальні збірники та архівні матеріали, присвячені репресивній політиці кінця 1930-х років, діяльності партійного апарату та органів державної безпеки. Саме ця група джерел дозволяє найбільш повно простежити роль Хрущова у реалізації сталінської політики на

території Української РСР у період «Великого терору». Документи партійних органів, кадрові матеріали, звіти НКВС та матеріали репресивних кампаній демонструють, що діяльність Хрущова була тісно пов'язана із функціонуванням сталінської політичної системи, яка ґрунтувалася на жорсткому адміністративному контролі, масових репресіях та централізації влади. Використання цих джерел дає змогу відійти від персоналізованих оцінок і розглядати Хрущова не лише як окремого політичного діяча, а як представника ширшого механізму радянського державного управління. Водночас вони дозволяють визначити межі його політичної самостійності, особливості кадрової політики та ступінь його залучення до репресивних практик у республіці.

Надзвичайно важливими для теми дослідження є джерела воєнного періоду, які висвітлюють діяльність військових рад фронтів, мобілізаційні процеси, евакуацію промисловості, функціонування тилу та післявоєнну відбудову України. Завдяки цим матеріалам стає можливим проаналізувати діяльність Хрущова не лише як партійного функціонера, а як одного з учасників військово-політичного керівництва під час Другої світової війни. Документи воєнного часу демонструють, що Хрущов активно залучався до вирішення питань евакуації промислових підприємств, організації постачання фронту, мобілізації населення та координації між військовими й партійними структурами. Саме воєнний досвід значною мірою вплинув на подальшу трансформацію його політичних поглядів та управлінських методів у післявоєнний період. Крім того, ці джерела дозволяють простежити, як війна стала важливим чинником змін у радянському суспільстві та сприяла формуванню нових підходів до управління державою, які частково проявилися вже в добу «відлиги».

Окреме місце у джерельній базі посідає мемуарна література, насамперед спогади самого Микити Хрущова. Мемуари є надзвичайно цінними для дослідження внутрішніх механізмів функціонування радянського партійного

апарату, особливостей політичної культури СРСР та взаємовідносин у вищому керівництві держави. Через особисті оцінки, спогади та характеристики політичних діячів вони дають можливість простежити, яким чином Хрущов намагався осмислити власну діяльність та сформувати власний політичний образ у післясталінський період. Особливо помітним є прагнення дистанціюватися від найбільш жорстких проявів сталінського терору та підкреслити власну роль у процесах десталінізації й реформування радянської системи. Водночас мемуарні джерела мають виразний суб'єктивний характер, оскільки створювалися в умовах політичного переосмислення минулого та часто містять елементи самовиправдання. Саме тому їх використання потребує критичного аналізу та співставлення з архівними матеріалами, офіційними документами й сучасними історичними дослідженнями.

Суттєве значення для формування наукового бачення теми мають сучасні українські та західні історичні дослідження. Вони базуються на принципах критичного аналізу джерел, використанні міждисциплінарних методів та переосмисленні радянської історичної спадщини. Сучасна історіографія дозволяє розглядати діяльність Хрущова значно ширше, ніж це робилося в радянський період. Дослідники аналізують не лише його політичні рішення, а й соціально-економічні трансформації, культурні процеси, політику пам'яті, механізми функціонування репресивної системи та вплив десталінізації на українське суспільство. Особливу увагу сучасні історики приділяють суперечливості постаті Хрущова: з одного боку, він був активним учасником сталінської системи та репресивної політики кінця 1930-х років, а з іншого — одним із ініціаторів часткового засудження культу особи Сталіна, обмежених реформ і лібералізації суспільного життя в період «відлиги».

Важливо також зазначити, що використані джерела дозволяють простежити не лише політичну діяльність Хрущова, а й загальні процеси трансформації

радянської системи в Україні. Через аналіз економічних реформ, кадрової політики, культурних змін та ідеологічних кампаній стає можливим зрозуміти специфіку розвитку УРСР у контексті загальносоюзних процесів. Джерельний матеріал демонструє, що хрущовська доба стала періодом суперечливих, але важливих змін, які суттєво вплинули на подальший розвиток українського суспільства, формування нових соціальних груп, розширення культурного простору та поступове послаблення найбільш жорстких форм сталінського контролю.

Таким чином, опрацьований комплекс джерел є достатнім, репрезентативним і методологічно важливим для всебічного дослідження теми «Микита Хрущов і Україна: від “Великого терору” до “відлиги” (1938–1964 рр.)». Його використання дозволяє комплексно проаналізувати місце та роль Хрущова в політичному житті УРСР, дослідити його участь у репресивних практиках сталінської доби, оцінити особливості його реформаторського курсу в період десталінізації, а також визначити вплив його політики на суспільно-політичний, економічний і культурний розвиток України середини ХХ століття. Сукупність джерел та історіографічних праць створює належну наукову основу для об’єктивного висвітлення суперечливого характеру діяльності Микити Хрущова та його місця в історії України.

РОЗДІЛ 2. РОЛЬ МИКИТИ ХРУЩОВА В УПРАВЛІННІ УРСР НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1938–1941 РР.)

У передвоєнний період українська історія перебувала під безпосереднім впливом складних політичних процесів, що визначали характер державного управління, соціально-економічного розвитку та політичної мобілізації населення. Центральне місце в цих процесах посідає постать Микити Хрущова, чия діяльність у складі керівництва Української РСР на межі 1938–1941 рр. відображає логіку радянської політичної системи того часу, її структурованість і водночас внутрішню напруженість. Дослідження цього періоду дозволяє не лише простежити особисту участь Хрущова в управлінських процесах, а й оцінити механізми формування політики на місцях, кадрові процедури та способи контролю над суспільством у контексті загальної стратегії СРСР.

Переддень Другої світової війни характеризувався одночасним поєднанням репресивних практик, ідеологічної мобілізації та підготовки економіки та армії до можливої воєнної загрози. У цьому сенсі роль Хрущова є особливо важливою, оскільки він обіймав ключові партійні та державні посади, що надавали йому безпосередній вплив на кадрові призначення, організацію адміністративної роботи та контроль за виконанням центральних директив. Його дії та рішення формували політичну атмосферу в республіці, визначали стратегічні орієнтири в економіці, а також ставали одним із факторів, що впливали на життя широких верств населення.

Важливим аспектом цього періоду є складна взаємодія центральної влади та місцевих органів управління, де Хрущов виступав як посередник і виконавець політики партійного центру. Його діяльність слугує наочним прикладом того, як кадрові рішення, ідеологічний контроль та репресивні механізми взаємопов'язані, створюючи цілісну систему управління, яка поєднувала формальну легітимність і фактичну примусову дисципліну. Аналіз цих процесів дає змогу простежити, яким

чином центральна влада використовувала особисті амбіції й політичну активність керівників республік для реалізації ширшої стратегії сталінської держави.

Сучасна наукова традиція розглядає діяльність Хрущова у цей період як частину системи репресивного і адміністративного впливу, що поєднувала кадрову чистку, боротьбу з «неблагонадійними елементами» та централізовану мобілізацію економічних ресурсів. Однак історики відзначають, що особистий підхід Хрущова до організації роботи, його стиль керівництва та методи впливу на підлеглих залишаються предметом значної дискусії, адже вони поєднують риси як активної ініціативності, так і жорстокості, що часто виходила за межі офіційних директив.

Таким чином, дослідження ролі Микити Хрущова у передвоєнній адміністрації УРСР дає змогу розкрити не лише механізми функціонування радянської системи управління, а й конкретні наслідки цих механізмів для розвитку республіки, становища населення та політичної культури. Цей розділ має на меті всебічно окреслити масштаби впливу Хрущова на адміністративні, економічні та соціальні процеси, а також показати, яким чином його діяльність формувала передумови для подальшого розвитку України в умовах надзвичайно напруженої політичної та військової ситуації початку 1940-х років.

Розглядаючи Хрущова через призму передвоєнного управління, важливо оцінювати його дії критично, аналізуючи не лише досягнення, але й системні проблеми, які вони породжували, та негативні наслідки для республіки. Цей підхід дозволяє уникнути спрощених або героїзуючих оцінок і закладає методологічну основу для подальшого детального розгляду конкретних аспектів його політики, кадрової діяльності та участі у формуванні економічного й соціального ландшафту УРСР напередодні Другої світової війни.

У 1938 році Микита Хрущов був призначений на ключову партійну посаду в Українській РСР, що відзначало початок нового етапу його політичної кар'єри та істотно вплинуло на адміністративну і кадрову політику республіки напередодні

Другої світової війни. Власне, сам Хрущов у своїх мемуарах згадує про цей період із певним небажанням та обережністю, зазначаючи, що «Сталіна запропонував мені очолити партійну організацію на Україні, але я відмовлявся через обмежене розуміння української мови та можливі проблеми з національною ідентичністю. Сталін намагався переконати мене, але, незважаючи на мої заперечення, вирішив, що я повинен працювати на Україні і закликав «виправдати довіру»¹. Ця заява свідчить не лише про особисту позицію Хрущова, але й про характер централізованого призначення керівників у системі радянської влади, де формальні компетенції й досвід інколи поступалися політичній довірі та підпорядкуванню вищим інстанціям.

Після XIV з'їзду Компартії України та на червневому пленумі ЦК КП(б)У був затверджений склад Політбюро, що складався з шести членів і двох кандидатів у члени, а також секретаріату, що включав дві особи. Структура Політбюро відповідала вимогам статуту ВКП(б), проте вона також відображала централізовану логіку підбору кадрів, де важливу роль відігравала лояльність до Москви, політична надійність і здатність виконувати директиви Сталіна без критики чи вагань.

Персональний склад Політбюро демонстрував, що Хрущов отримав повноваження першого секретаря, що фактично означало концентрацію виконавчої і політичної влади у його руках. Інші члени Політбюро та кандидати, серед яких М. Бурмистенко (другий секретар), Д. Коротченко (голова РНК України), С. Тимошенко (командуючий Київським особливим військовим округом), О. Успенський (нарком внутрішніх справ), О. Щербаков (перший секретар Сталінського обкому партії), а також кандидати С. Задіонченко і О. Осипов, виконували роль формальних союзників, проте їхня діяльність у значній мірі

¹ Воспоминания: избранные фрагменты. Н. С. Хрущев; авт. предисл. С. Н. Хрущев. Москва, 1997. С. 34.

координувалася через перший секретаріат та московські канали². Така організаційна структура створювала умови для швидкого ухвалення рішень у рамках централізованої системи управління, водночас підсилюючи ймовірність репресивних і контрольних практик.

Особливо важливо відзначити, що призначення Хрущова в Україні відбувалося на фоні масових репресій кінця 1930-х років та політичної мобілізації суспільства, що включала посилення ідеологічного контролю та жорсткий нагляд за виконанням партійних директив на місцях. Перехід Хрущова на керівну позицію можна розглядати як елемент сталінської стратегії консолідації влади через мобілізацію лояльних функціонерів у ключових регіонах, а також як підготовку республіки до складних зовнішньополітичних умов, що наближалися у зв'язку із загостренням міжнародної ситуації в Європі.

Таким чином, структура Політбюро та секретаріату, а також особиста роль Хрущова, свідчать про поєднання централізованої вертикалі влади, кадрової політики та ідеологічного контролю, які стали характерними рисами управління Українською РСР напередодні війни. Цей період окреслює не лише рамки його політичної активності, але й демонструє наслідки концентрації влади в руках окремих осіб, що стало передумовою подальших адміністративних і репресивних практик у роки війни.

Водночас зовнішньополітична ситуація стрімко загострювалась, і внутрішньопартійна робота в Україні дедалі більше залежала від рішень, ухвалених у Москві. Саме в цей контекст органічно вписуються події серпня–вересня 1939 року, коли радянське керівництво здійснило стратегічний поворот у своїй міжнародній політиці.

² Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Т. 1. Київ, 2013. С. 133.

У серпні 1939 року М. Хрущов не брав участі у переговорах з Й. Ріббентропом, але володів інформацією про таємні пункти договору. Одразу після його ратифікації М. Хрущов повернувся до Києва і як член Військової ради Київського особливого військового округу прийняв участь в військових приготуваннях³.

Ця обставина була принциповою, адже саме Київський особливий військовий округ став ключовою базою для подальших дій Червоної армії на західному напрямку. Партійне керівництво УРСР, включно з Хрущовим, фактично працювало в режимі безперервної мобілізації, виконуючи інструкції центру, які нерідко надходили в авральному порядку.

Кульмінацією цього етапу став вересень 1939 року. Після переходу Червоною армією 17 вересня 1939 р. радянсько-польського кордону згідно домовленостей, прописаних в Таємному додатковому протоколі до Пакту Молотова-Ріббентропа, було приєднано західноукраїнські землі.

Для партійного керівництва УРСР це означало масштабне розгортання політичної, адміністративної та ідеологічної роботи на територіях, що до цього перебували поза сферою радянського впливу. Саме Хрущов, як перший секретар ЦК КП(б)У, відповідав за координацію перших кроків радянської влади в регіоні — від супроводу військових операцій до забезпечення створення місцевих органів, підпорядкованих новій політичній системі.

Радянська влада, утвердившись на території Західної України восени 1939 року, негайно перейшла до активного «переформатування» місцевого простору відповідно до загальносоюзних адміністративних і політичних стандартів. Для партійного керівництва УРСР, зокрема для М. Хрущова, це був один із найскладніших етапів, оскільки завдання стосувалося не лише формального

³ Медведєв Р.А. Н.С. Хрущев: Политическая биография. Москва Книга 1990. С. 31.

управління, а фактичної ліквідації попередньої системи, що існувала в регіоні десятиліттями.

4 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про ліквідацію на території Західної України старого адміністративно-територіального устрою і створення шести нових областей — Волинської (до її складу увійшло 6 колишніх повітів), Рівненської (із 5 колишніх повітів), Дрогобицької (із 10 колишніх повітів), Львівської (із 13 колишніх повітів), Станіславівської (із 10 колишніх повітів), Тернопільської (із 13 колишніх повітів). Отже, воєводства були ліквідовані, на місці повітів і волостей у січні 1940 було створено райони (загальною кількістю 202), 14 міст переводилися в обласне підпорядкування, замість гмінних управ створювалися сільські ради. В областях, містах і районах формувалися виконкоми рад (характерно, що виконкоми створювалися без самих рад, вибори до яких провели лише в грудні 1940 р.)⁴.

Втілення цього рішення вимагало величезної мобілізації партійно-радянського апарату. Саме ЦК КП(б)У, очолюваний Хрущовим, керував процесом «радянізації» регіону, який передбачав не лише створення нових адміністративних одиниць, але й запровадження радянських норм управління, зміни в структурі влади на місцях, кадрові ротації, ідеологічну роботу та контроль над усіма рівнями місцевого життя.

Формування нових областей і районів означало повну зміну попередньої логіки територіальної організації, що було важливо не лише з погляду адміністративного контролю, але й з політичної точки зору — радянський режим прагнув демонстративно «перекреслити» польську державну спадщину. Саме тому виконкоми створювали ще до проведення виборів рад, що показує справжню

⁴ Rudnytska L. Sovietization of Rokytno (Rivne region) during 1939-1941. *International Scientific Conference Relevant Trends of Scientific Research in the Countries of Central and Eastern Europe: Conference Proceedings*, 20th November, 2020. Riga, Latvia. P. 75-78.

природу радянської системи: політичні рішення випереджали будь-які формальні процедури, а механізм влади будувався згори донизу, а не навпаки.

Усе це створювало широкий спектр викликів, у яких перший секретар ЦК КП(б)У мав виступати одночасно організатором, координатором і політичним виконавцем волі центру. Радянізація Західної України стала одним із найважливіших — і найсуперечливіших — етапів діяльності Хрущова напередодні війни, адже вона поєднувала елементи бюрократичної перебудови, ідеологічного тиску та прямого адміністративного контролю над новоприєднаними територіями.

Одним із ключових напрямів діяльності М. Хрущова в перші роки перебування на посаді стала культурно-мовна політика, що фактично завершила тривалий етап коренізаційних практик 1920–1930-х рр. У перший рік перебування на посаді, Хрущов активно проводив політику русифікації та повністю припинив політику коренізації серед національних меншин. Проте вже у 1939 році ентузіазм щодо русифікації зменшився.

Ця трансформація не була випадковою, а вписувалася у загальносоюзну тенденцію до уніфікації культурного простору, що її на той момент активно підтримував Сталін. Формальним підґрунтям для зміни мовної політики стала постанова, ухвалена 13 січня 1938 р. Радою народних комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) — «Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік СРСР». Документ відкривав широкі можливості для тиску на національні освітні системи, а його тлумачення з боку союзного керівництва фактично узаконювало вимогу до республік «вирівнюватися» під культурний стандарт РСФРР⁵.

Для української школи це означало значно більше, ніж просто введення нової дисципліни. Постанова стала приводом для чергової хвилі звинувачень у «націоналістичному ухилі», а великим державним шовіністам дала інструмент для

⁵ Некровний «старший брат»: про політику Хрущова в Україні (до 60-річчя Радио Свобода). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25462532.html> (дата звернення: 18.11.2025).

цькування оборонців української культури. В цьому цькуванні М. Хрущов подавав приклад.

Цілком у дусі часу виглядав і його виступ на XIV з'їзді КП(б)У в червні 1938 року. Хрущов не просто підтримав союзна лінію — він перетворив її на власну політичну платформу, заявивши, що український народ має «зміцнювати єднання з великим російським народом» та наполягав на необхідності «ліквідації наслідків шкідництва у викладанні російської мови»⁶.

Такі висловлювання не були суто риторикою. Під їхнім ідеологічним прикриттям розпочався цілеспрямований перегляд кадрової політики в освітніх і культурних установах, зміна навчальних програм, тиск на вчителів та науковців, яких підозрювали у «націоналістичних нахилах». Радянське керівництво прагнуло створити в республіці уніфікований мовно-культурний простір, що розглядався як частина загальної стратегії консолідації СРСР напередодні великого європейського конфлікту.

Поступове згортання коренізації та форсоване насадження російської мови були важливими складовими політичного курсу Хрущова цього періоду. Попри певне зниження радикалізму в 1939 році, сам вектор не змінився: українська мовно-культурна автономія дедалі більше зменшувалася, а риторика про «єдність» приховувала реальну централізацію та ідеологічний контроль.

Посилення контролю над мовно-культурним простором республіки набуло ще виразнішої форми в період, коли Хрущов остаточно закріпився на посаді керівника партійної організації УРСР. Якщо в 1938–1939 рр. русифікаційні заходи подавалися як «необхідність міжнародного зближення», то вже незабаром вони перетворилися на інструмент систематичного тиску на українську інтелігенцію та освітні інституції. За М. Хрущова увесь удар був скерований лише проти

⁶ Там само. Дата звернення: 18.11.2025).

«українського націоналізму». Цим терміном тепер плямували кожну спробу обороняти права української школи й української культури ⁷.

У політичній практиці термін «український націоналізм» став універсальною етикеткою, що дозволяла не лише замовчувати реальні проблеми в освітній сфері, але й підмінювати фахові дискусії політичними звинуваченнями. Це було продовженням загальносоюзної тенденції, однак в Україні вона набувала особливої гостроти — передусім через масштабну кадрову чистку 1937–1938 рр., унаслідок якої було знищено значну частину української культурної та наукової еліти.

На цьому тлі різко змінилася й практика офіційної мовної поведінки партійного керівництва. До приїзду М. Хрущова на всіх офіційних партійних зборах і засіданнях партійці намагалися говорити українською мовою, вважаючи її державною мовою УРСР. Тим часом за М. Хрущова ніхто з нових «вождів» КПУ не послуговувався українською мовою ані офіційно, ані в приватному житті. ⁸

Ця зміна сигналізувала про чіткий ревізійністський курс, спрямований на витіснення української мови з публічної сфери. Володіння українською перестало бути навіть символічним показником лояльності до республіки — тепер воно трактувалося мало не як ідеологічно підозрілий факт. Рішення, що стосувалися мовної політики, ухвалювалися не фахівцями, а партійними органами, що призвело до грубого втручання у процеси нормування й функціонування мови.

Одночасно розпочалася нагінка на українську мову. Її норми встановлювалися тепер не Академією наук Української РСР, не вченими-філологами, як було досі, а поліційними директивами, які всіма способами перешкоджали плеканню цієї мови. Кожна спроба обороняти права української

⁷ Некровний «старший брат»: про політику Хрущова в Україні (до 60-річчя Радио Свобода). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25462532.html> (дата звернення: 18.11.2025).

⁸ Там само дата звернення: 18.11.2025).

мови чи дбати про її культуру була трактована як вияв українського «буржуазного націоналізму»⁹.

Система покарань за найменший прояв «відступу» ставала дедалі комплекснішою. Будь-яка критика мовної політики могла спричинити службові наслідки, позбавлення посади чи відкриті звинувачення у «націоналістичній діяльності». Це створювало атмосферу страху та самоцензури, яка особливо впливала на вчителів, редакторів, письменників, журналістів — усіх, чия робота передбачала публічне використання української мови.

Таким чином, мовна політика перших років правління Хрущова в Україні була не окремою ініціативою, а частиною ширшої стратегії політичного контролю. Вона супроводжувалася політичними переслідуваннями, тиском на інтелігенцію та цілеспрямованим формуванням адміністративного апарату, що майже не використовував українську мову. Усунення коренізаційних практик стало одним із найвиразніших проявів централізаторської політики Хрущова — політики, яка унеможливлювала культурну автономію республіки й заклала передумови для подальших внутрішніх конфліктів у сфері національної політики.

У загальносоюзному контексті посилення політичної напруженості та зростання загрози великого воєнного конфлікту економічна політика наприкінці 1930-х років дедалі чіткіше набувала мобілізаційного характеру. Партійно-державне керівництво СРСР розглядало прискорений розвиток промисловості як ключову умову збереження геополітичних позицій і внутрішньої стабільності, що зумовлювало жорстку централізацію управління та підвищення ролі республіканських керівників у реалізації стратегічних завдань.

⁹ Некровний «старший брат»: про політику Хрущова в Україні (до 60-річчя Радио Свобода). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25462532.html> (дата звернення: 18.11.2025).

«На початку 1939 року, на XVIII з'їзді ВКП(б) в Москві, затверджено план третьої п'ятирічки (1938–1942 рр.), який визначив основні економічні завдання СРСР. Головною метою було наздогнати та перегнати західні країни за виробництвом промислової продукції на душу населення, що відповідало більшовицькій ідеї забезпечення остаточного успіху комунізму у змаганні з капіталізмом. На практиці третя п'ятирічка була зорієнтована на прискорену підготовку економіки країни до майбутньої війни.»¹⁰.

Для Української РСР реалізація цих установок означала подальше посилення її ролі як одного з головних індустріальних регіонів Союзу, на який покладалися завдання з нарощування важкої промисловості, енергетики та оборонного виробництва. Саме в цей період діяльність Микити Хрущова як першого секретаря ЦК КП(б)У набула особливого значення, адже він виступав ключовою ланкою між союзним центром і республіканським господарським апаратом.

Остаточно сформована жорстка централізована модель управління економікою, що повністю відповідала засадам і принципам тоталітарної системи. Ключові напрями господарського розвитку перебували під прямим контролем союзних галузевих наркоматів, тоді як республіканським органам відводилася допоміжна роль у сферах, які не мали стратегічного значення для загальносоюзної економічної політики. Така структура управління зумовлювала домінування вертикалі влади й мінімізувала можливості самостійного економічного маневру на рівні союзних республік.

Важливо підкреслити, що в період керівництва Микити Хрущова в Українській РСР ця модель не лише зберігалася, але й набула додаткових

¹⁰ Maksym Hurec'kyj (Максим Гурецький). Промисловість України: передвоєнна мобілізація (1938–1941 рр.). KOMUNIZM: system – ludzie – dokumentacja. rocznik naukowy, 2013. S. 214..

політичних рис, пов'язаних із мобілізаційними завданнями напередодні Другої світової війни. Управління господарством дедалі більше підпорядковувалося вимогам централізованого планування, а економічні рішення розглядалися крізь призму лояльності, дисципліни та готовності до виконання директив союзного центру.

«Крім союзної і республіканської, існували ще дві форми державної промисловості: місцева, тобто крайового, обласного, міського, районного і навіть сільрадівського підпорядкування, та промисловість непромислових наркоматів – різних ступенів підпорядкування. Місцева промисловість включала в себе переважно підприємства, які працювали на ресурсах того ж краю і задовольняли потреби населення краю. До останньої групи відносилися галузі допоміжного призначення, які обслуговували непромислові відомства»¹¹.

Наявність такої багаторівневої системи форм власності та підпорядкування не суперечила загальній логіці централізації, а навпаки — доповнювала її, створюючи гнучкий інструментарій контролю над економічним життям республіки.

Паралельно з централізацією управління промисловістю відбувалося формування нових структур, здатних забезпечити безперервну підготовку економіки до можливого воєнного конфлікту. Республіканські органи, очолювані Микитою Хрущовим, координували діяльність підприємств, розподіл ресурсів та підготовку кадрів для стратегічно важливих галузей. Усі ці заходи формували комплексну систему військово-економічної мобілізації, у якій республіканське керівництво виступало ключовим виконавцем союзних директив.⁷

¹¹ Maksym Hureckyj (Максим Гурецький). Промисловість України: передвоєнна мобілізація (1938–1941 pp.). KOMUNIZM: system – ludzie – dokumentacja. rocznik naukowy, 2013. S. 214..

Хрущов активно підтримував сталінський курс на форсоване нарощення оборонного потенціалу, виступаючи провідником союзної політики на території УРСР. Характерною ознакою цих процесів стало створення у 1939 р. спеціалізованих народних комісаріатів, покликаних забезпечити ефективніше функціонування військової промисловості. Як зазначається у джерелі, «У 1939 р. було організовано низку інших народних комісаріатів, які забезпечили розбудову військово-промислового комплексу країни – озброєнь (НКО). Названі наркомати об'єднували: НКО – 38 заводів і 8 науково-дослідних інститутів та конструкторських бюро (223 тис. працівників); НКБ – 53 заводи і 12 НДІ та КБ (337 тис. осіб); НКАП – 86 заводів і 9 НДІ та КБ (273 тис. осіб); НКСП – 41 завод і 10 НДІ та КБ (173 тис. осіб).»¹².

Ця організаційна мережа дозволяла ефективно централізувати управління виробництвом, одночасно делегуючи частину оперативних функцій на рівень республіки. Під керівництвом Хрущова такі структури використовувалися для контролю над ресурсами, прискорення виробничих процесів та організації підготовки кадрів для військово-промислового комплексу. Сумарна чисельність підприємств, науково-дослідних інститутів і конструкторських бюро демонструвала масштаби державної мобілізації, а роль республіканського керівництва полягала у забезпеченні своєчасного виконання планових завдань і підтриманні дисципліни на всіх рівнях управління.

Варто відзначити, що на початку реалізації третьої п'ятирічки інформація про випуск військової продукції свідомо концентрувалася в Наркоматі оборонної промисловості СРСР, що відповідало загальній логіці централізації управління та посилення режиму секретності. Створення у 1939 році низки спеціалізованих

¹² Гурецький М. Соціально-економічне становище України напередодні німецько-радянської війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С. 112-119.

народних комісаріатів стало важливим етапом інституційного оформлення військово-промислового комплексу, який охоплював виробництво озброєнь, боєприпасів, авіаційної та суднобудівної техніки. Ці процеси відбувалися на тлі загострення міжнародної ситуації та визначали один із ключових напрямів економічного розвитку СРСР напередодні Другої світової війни. «Підпорядковано наркоматам заводи, НДІ та КБ: НКО – 38 заводів і 8 науково-дослідних інститутів та конструкторських бюро (223 тис. працівників); НКБ – 53 заводи і 12 НДІ та КБ (337 тис. осіб); НКАП – 86 заводів і 9 НДІ та КБ (273 тис. осіб); НКСП – 41 завод і 10 НДІ та КБ (173 тис. осіб). Відомо, що чимало підприємств військово-промислового комплексу функціонувало в Україні, однак точних статистичних даних досі немає.»¹³.

Наявність значної частини підприємств військово-промислового комплексу на території Української РСР надавала республіці особливого стратегічного значення в системі загальносоюзної оборонної підготовки. За умов відсутності повної відкритої статистики управління такими об'єктами здійснювалося в межах жорстко регламентованої вертикалі, де ключову роль відігравало партійне керівництво. Саме Микита Хрущов, перебуваючи на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, виступав координатором взаємодії між союзними наркоматами та республіканськими органами влади, забезпечуючи виконання планових завдань і дотримання режиму секретності.

Концентрація оборонного виробництва в Україні означала не лише економічне навантаження, але й посилення адміністративного та політичного контролю над промисловими регіонами. За Хрущова ця система функціонувала як складова загальносоюзного механізму мобілізації, в якому республіканське

¹³ Maksym Hureckyj (Максим Гурецький). Промисловість України: передвоєнна мобілізація (1938–1941 pp.). KOMUNIZM: system – ludzie – dokumentacja. rocznik naukowy, 2013. S. 210.

керівництво було інтегроване у процес прийняття та реалізації рішень, не маючи при цьому реальної автономії.

Характерною рисою третьої п'ятирічки стало посилення соціальної політики, що поєднувала елементи морального заохочення з жорстким адміністративним контролем. У передвоєнних умовах трудові ресурси розглядалися як один із ключових чинників економічної та військової мобілізації, що зумовлювало особливу увагу партійного керівництва до питань продуктивності праці та дисципліни. В управлінській практиці Микити Хрущова ці підходи набували виразно директивного характеру: поряд із деклараціями про стимулювання трудової ініціативи активно застосовувалися методи примусу, які часто ігнорували індивідуальні потреби та соціальні інтереси працівників.

Одним із проявів такої політики стало запровадження системи державних нагород і посилення адміністративного контролю над робітниками. Як зазначається, що були створені медалі «“За трудову доблесть” й “За трудову відзнаку”», покликані заохочувати робітників та службовців до нових звитяг на користь держави. Також вийшла постанова РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС про впорядкування трудової дисципліни і поліпшення практики державного соціального страхування, спрямована на рішучу боротьбу з прогульниками та “літунами” (тими, хто часто змінював місце роботи).»¹⁴.

Запровадження системи державних нагород і водночас посилення контролю за трудовою поведінкою відображало загальну логіку сталінської соціальної політики наприкінці 1930-х років, у межах якої заохочення та покарання розглядалися як взаємодоповнювані інструменти управління. За керівництва Хрущова в Українській РСР ці заходи набули особливої інтенсивності, оскільки

¹⁴ Гурецький М. Соціально-економічне становище України напередодні німецько-радянської війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С. 112-119.

республіка відігравала важливу роль у виконанні планів третьої п'ятирічки та забезпеченні потреб військово-промислового комплексу.

Адміністративний тиск на працівників, боротьба з «прогульниками» та обмеження свободи зміни місця роботи формували атмосферу підвищеної відповідальності, що фактично межувала з примусовою мобілізацією праці. У такій системі соціальна політика втрачала захисний характер і дедалі більше перетворювалася на механізм дисциплінування населення.

Поряд із мобілізацією промисловості та посиленням трудової дисципліни гострою залишалася житлова проблема, яка так і не була розв'язана в межах передвоєнної економічної політики. Для значної частини населення Української РСР житлові умови не відповідали навіть мінімальним соціальним стандартам, що ставало одним із найвідчутніших наслідків форсованої індустріалізації. У діяльності Микити Хрущова цей аспект посідав суперечливе місце: з одного боку, житлове питання декларувалося як важливий елемент соціальної політики, з іншого — воно системно поступалося пріоритетам оборонного та промислового розвитку.

Попри окремі зусилля влади, значна частина мешканців міст і промислових центрів продовжувала жити в бараках, підвальних приміщеннях і тимчасових спорудах. Типовою формою міського побуту стали так звані комунальні квартири, що втілювали ідеологічну модель «усуспільненого життя», але на практиці означали хронічну перенаселеність, відсутність приватного простору та постійне соціальне напруження. У передвоєнний період така житлова реальність сприймалася владою як допустима плата за індустріальний прорив і підготовку до війни. «Загалом повсякденне життя основної частини населення республіки відзначалося винятковою скромністю. Середня місячна зарплата в 1940 році у народному господарстві досягала 339 крб. При цьому вона була дещо вищою у промисловості (353 крб), будівництві (344 крб), на залізничному транспорті (340 крб), але нижчою, ніж середня, у закладах освіти (337), в торгівлі (262), охороні

здоров'я (255) та інших галузях. З листів радянських громадян у вищій партійній і державній інстанції видно, скільки побутових проблем і матеріальних труднощів постійно доводилося долати простій людині.»¹⁵.

Наведені показники відображають реальний соціальний контекст, у якому здійснювалося управління республікою напередодні війни. Рівень доходів більшості громадян не відповідав зростаючим потребам міського життя, особливо в умовах дефіциту житла та товарів широкого вжитку.

У повсякденному житті радянських громадян поступово з'являлися нові риси, пов'язані з модернізацією міського побуту та розвитком комунальної інфраструктури. Попри загальну скромність матеріальних умов і хронічні соціальні труднощі, влада намагалася демонструвати окремі досягнення «соціалістичного способу життя», особливо у великих промислових центрах Української РСР. Саме ці зміни мали створювати образ поступального розвитку та підвищення життєвого рівня населення напередодні війни.

Поступове впровадження нових побутових зручностей у повсякденне життя міського населення. Використання газу в житлових будинках значно полегшувало приготування їжі та частково зменшувало залежність від традиційних видів палива, таких як дрова чи вугілля «Газифікація окремих міст республіки, зокрема Харкова, Одеси, Сталіно та Макіївки: тут на літо 1939 р. мешканці 14 тис. квартир уже користувалися газом. Того ж року почалася газифікація м. Маріуполя, а на 1940 р.»¹⁶ Водночас масштаби цих змін залишалися обмеженими, оскільки газифікація охоплювала передусім великі міста та не торкалася значної частини населення.

Розвиток комунального господарства став одним із напрямів діяльності новостворених народних комісаріатів, які функціонували в системі управління

¹⁵ Гурецький М. Соціально-економічне становище України напередодні німецько-радянської війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С 109.

¹⁶ Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Т. 1. Київ, 2013. С.371.

Української РСР за Хрущова. Зокрема, Наркомат комунального господарства УРСР планував розгорнути роботи з газифікації ще п'ятьох великих індустріальних центрів — Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Запоріжжя, Горлівки та Серго. Такі заходи відповідали загальній логіці індустріального розвитку республіки та мали підкреслити турботу держави про побутові умови міського населення.

Паралельно промислові підприємства почали освоювати виробництво елементів нової побутової техніки, зокрема кімнатних холодильників і домашніх холодильних шаф. Водночас висока вартість цієї продукції істотно обмежувала її доступність для широких верств населення. Так, кімнатний холодильник, випущений Харківським тракторним заводом імені С. Орджонікідзе, коштував 2650 крб.¹⁷, що робило його фактично недосяжним для пересічного радянського громадянина. Домашні холодильні шафи, які вироблялися на Горлівському механічному заводі, проіснували у виробництві недовго й уже через рік були зняті з випуску.

Отже, здійснений аналіз дозволяє окреслити специфіку діяльності Микити Хрущова в Українській РСР у період глибоких трансформацій радянської політичної системи наприкінці 1930-х років, коли держава остаточно утвердилася як жорстко централізований тоталітарний механізм. Саме в цих умовах формувався управлінський досвід Хрущова, який поєднував беззастережну лояльність до сталінського керівництва з активною участю у впровадженні союзної політики на республіканському рівні.

Політична діяльність Хрущова в зазначений період розгорталася в межах системи, що спиралася на репресивні практики, адміністративний примус і тотальний партійний контроль над усіма сферами суспільного життя. В умовах

¹⁷ Гурецький М. Соціально-економічне становище України напередодні німецько-радянської війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 22. С 109

Великого терору він виступав не лише виконавцем директив центру, але й безпосереднім учасником процесів, спрямованих на очищення партійного апарату, посилення дисципліни та мобілізацію суспільства. Такий досвід став важливим чинником його подальшої політичної еволюції та визначив специфіку його управлінських підходів у подальші роки.

Соціально-економічна політика в Українській РСР напередодні Другої світової війни відзначалася глибокою суперечливістю. З одного боку, простежувалися ознаки індустріального зростання, розвитку оборонного потенціалу та модернізації окремих елементів міського побуту, з іншого — зберігалися хронічні проблеми житлового забезпечення, низького рівня матеріального добробуту та обмеженості соціальних прав населення. У межах цієї системи діяльність Хрущова була спрямована насамперед на забезпечення виконання планових показників і реалізацію мобілізаційних завдань, що відповідало загальносоюзним пріоритетам.

Особливе місце в управлінській практиці Хрущова посідала соціальна політика, яка поєднувала елементи морального стимулювання з жорстким адміністративним контролем. Заохочення трудових досягнень існувало паралельно з репресивними заходами щодо порушників дисципліни, що формувало атмосферу постійного тиску на працівників. Такий підхід свідчив про домінування державних інтересів над індивідуальними потребами та підкреслював підпорядкованість соціальної сфери завданням індустріалізації й підготовки до війни.

РОЗДІЛ 3. М. ХРУЩОВ ТА УКРАЇНА ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941–1945 РР.)

Початок німецько-радянської війни став одним із найтяжчих випробувань для Радянського Союзу загалом і для Української РСР зокрема, оскільки саме українські землі опинилися на одному з головних напрямів наступу німецьких військ. Стрімкий розвиток бойових дій, масштабні людські втрати, руйнування промислової та транспортної інфраструктури вимагали негайної перебудови всієї системи державного й партійного управління. В умовах війни особливого значення набувала роль республіканського керівництва, яке мусило одночасно виконувати директиви союзного центру та реагувати на конкретну ситуацію на місцях.

Початок німецько-радянської війни став найважчим випробуванням для Української РСР, яка виявилася на передовій лінії бойових дій. У цих умовах Микита Хрущов, як один з найвпливовіших партійних керівників в УРСР, зіграв важливу роль у керуванні як військовими, так і цивільними процесами. В період 1941–1942 рр. він був одним із ключових організаторів оборони та мобілізаційних заходів.

Війна миттєво призвела до потреби перегляду підходів до управління як у військовій, так і в економічній сферах. Микита Хрущов, який на той час обіймав посаду першого секретаря ЦК КП(б)У, став одним із головних виконавців заходів, спрямованих на забезпечення ефективного керівництва в умовах війни. Його робота полягала в організації оборони, мобілізації людських і матеріальних ресурсів, а також в евакуації промислових підприємств до східних регіонів Радянського Союзу.

Протягом 1941–1942 років Хрущов зосередив свою діяльність на вирішенні низки критично важливих завдань. Серед них варто виокремити евакуацію промислових підприємств, забезпечення армії необхідними ресурсами, а також

організацію оборонних заходів у Києві та інших стратегічно важливих містах. Він також активно займався питаннями моральної підтримки населення, організовуючи агітаційно-пропагандистську роботу та забезпечуючи ідеологічну стійкість в умовах війни. Крім того, Хрущов зіграв важливу роль у політичному керівництві на окупованих територіях, організовуючи підпільний рух і підтримуючи радянський опір.

У цей же час політична та ідеологічна напруга між Німеччиною та Радянським Союзом сягнула свого піку. Плануючи свої стратегічні дії, керівництво Третього рейху розглядало знищення СРСР як першочергову мету, що передбачало не лише воєнну поразку Червоної армії, а й демонтаж радянської державності на окупованих територіях. Україна в цьому контексті розглядалася німецьким командуванням як ключовий економічний і стратегічний регіон, що додатково ускладнювало становище республіки в перші місяці війни.

Визначення стратегічних намірів нацистського керівництва щодо Радянського Союзу є принципово важливим для розуміння політичного й військового контексту, в якому розгорталася діяльність партійного керівництва Української РСР на початку війни. Усвідомлення реальної загрози з боку Німеччини значною мірою формувало логіку дій радянського апарату влади, зокрема й на республіканському рівні, де відповідальність за організацію оборони та мобілізацію ресурсів покладалася на таких діячів, як Микита Хрущов.

Відомий український історик І. Патриляк зазначає: «З літа 1940 року думка про знищення могутності Радянського Союзу ставала частиною планів Гітлера стосовно подальшого ведення війни. Радянський Союз залишався в очах Гітлера ідеологічним ворогом Німеччини. Але Гітлер і на політичній арені вважав його потенційним ворогом, який рано чи пізно перейде до політики шантажу. У 1941 році Радянський Союз мав припинити своє існування. Тоді, за розрахунками Гітлера, у нього не тільки не буде ворога за плечима, але він ще й отримає велику

кількість сировини і сільськогосподарської продукції, не ставлячи себе в залежність від милості Радянського Союзу»¹⁸.

Наведена оцінка дозволяє глибше усвідомити масштаби викликів, з якими зіткнулося радянське керівництво напередодні та на початку німецько-радянської війни. Україна в німецьких планах розглядалася не лише як територія воєнних дій, а як стратегічна економічна база, здатна забезпечити рейх продовольством, сировиною та промисловими ресурсами. Саме це зумовлювало особливу увагу до українського напрямку з боку як німецького командування, так і радянського центру.

М. Хрущов опинився в ситуації, коли поєднання воєнної загрози, стрімкого просування ворога та політичної установки на утримання контролю над республікою вимагало максимальної концентрації управлінських зусиль. Усвідомлення стратегічних намірів нацистського керівництва, зокрема щодо використання економічного потенціалу України, безпосередньо впливало на рішення Хрущова у сфері мобілізації, евакуації промисловості та організації опору в перші місяці війни.

Той факт, що Німеччина вбачала в СРСР ідеологічного та політичного ворога, безпосередньо вплинув на характер цієї війни, яка набула рис тотального конфлікту з масовими жертвами серед цивільного населення. У таких умовах радянське керівництво, включно з Микитою Хрущовим, було змушене не лише проводити швидку мобілізацію людських і матеріальних ресурсів, а й переглянути всю систему державного та партійного управління, пристосовуючи її до екстремальних умов бойових дій.

¹⁸ Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ; Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2010. 448с.

«У цей період партійний апарат Української РСР зіткнувся з безпрецедентними викликами. Варто зазначити що партійний апарат був організований за чіткою ієрархічною схемою, яка охоплювала різні рівні — від Центрального комітету до місцевих партійних організацій. Кожен рівень мав свої функції та обов'язки, що забезпечувало централізоване управління, необхідне в умовах війни.»¹⁹. Це означало, що управління в республіці здійснювалося за принципом суворого підпорядкування: рішення, ухвалені на найвищому рівні, швидко передавалися вниз і були обов'язковими для виконання на місцях. Така система дозволяла оперативно реагувати на воєнні обставини, координувати дії різних установ і зосереджувати ресурси у потрібних напрямках.

На вершині цієї партійної структури стояв Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України, очолюваний Микитою Хрущовим. Як перший секретар, він координував усі партійні та державні заходи в республіці, поєднуючи завдання мобілізації промисловості, організації оборони та політичного керівництва населенням. Центральний комітет виступав ядром управлінської системи, забезпечуючи оперативний контроль за реалізацією директив союзного центру та їх адаптацію до умов війни.

«У складі ЦК працювали кілька важливих відділів, відповідальних за різні аспекти управління: аграрний, промисловий, військовий, а також пропаганди та агітації.»²⁰ Кожен із цих відділів забезпечував необхідний інформаційний та організаційний супровід прийнятих рішень, дозволяючи Хрущову одночасно координувати складну мережу взаємопов'язаних процесів — від евакуації підприємств і постачання армії до підтримки морального стану населення та

¹⁹ Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Р. Клочко. Харків, 2016 р. 496 с.

²⁰ Гриневиц В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. 508 с.

пропагандистської роботи. Така структура давала змогу максимально оперативно реагувати на зміни фронтової ситуації та забезпечувати централізовану координацію в умовах воєнної катастрофи початкового періоду війни.

«Обласні комітети (обкоми) були наступним рівнем партійної структури.

Кожен обком очолював перший секретар, який мав значну автономію в управлінні на місцях, але був зобов'язаний виконувати рішення, ухвалені ЦК. Обкоми були відповідальні за мобілізацію ресурсів, організацію оборони, а також за контроль за виконанням планів по забезпеченню фронту.»²¹.

У більшості випадків обкоми працювали в тісному контакті з військовими командирами для узгодження дій на фронті та в тилу. Структура партійного керівництва на рівні обласних комітетів забезпечувала ефективну координацію між політичними і військовими органами. Перші секретарі обкомів, маючи значну автономію, могли оперативно реагувати на виклики, пов'язані з евакуацією, мобілізацією ресурсів та організацією оборони, при цьому залишаючись у рамках рішень Центрального комітету. Особливо важливою була взаємодія обкомів з військовими командирами, що дозволяла узгоджувати дії на фронті та в тилу, забезпечуючи цілісність управлінської системи та стабільність тилкових процесів під час початкових етапів німецько-радянської війни.

Кадрові зміни у військовому керівництві Радянського Союзу на початку війни відігравали важливу роль у захисті території Української РСР. У своїх спогадах Микита Хрущов детально описує ці зміни, підкреслюючи вплив ключових фігур на хід подій.

Одним із перших він згадує Бориса Шапошнікова, який обіймав посаду начальника Генерального штабу до приходу Георгія Жукова. Шапошников

²¹ Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. 508 с.

користувався великим авторитетом серед військових завдяки своїй високій освіті та професіоналізму: «Мені здається, що до Жукова і до Мерецькова начальником Генерального штабу був Борис Михайлович Шапошников. Він був беззаперечним авторитетом для військових, високоосвіченою людиною, яка дуже цінувалася на посаді начальника штабу»²².

У чому полягав авторитет Бориса Михайловича Шапошникова як начальника Генерального штабу? Його висока освіченість та професіоналізм забезпечили йому беззаперечну повагу серед військових, що робило його ключовою фігурою на цій посаді до призначення Жукова та Мерецькова.

Далі, Хрущов зазначає, що на той час у Генеральному штабі працювали також Соколовський і Василевський — два фахівці, які спочатку викликали певне недовіру через своє минуле як офіцерів царської армії. Однак, згодом, як відзначає Хрущов, він почав довіряти цим фахівцям, спираючись на позитивні відгуки ветеранів громадянської війни: « У той час у Генеральному штабі також працювали Соколовський і Василевський, два здібних спеціалісти. Але тоді серед військових ходили чутки, що це — колишні офіцери старої армії, і до них ставилися з певною недовірою. На той час я особисто ще не знав ні Соколовського, ні Василевського і тому власної думки про них не мав, але прислухався до схвальних відгуків старих бійців Червоної армії, учасників громадянської війни, і ставився до них з довірою»²³.

Щодо командування військами на території УРСР, на початку 1941 року відбулися зміни, коли Георгія Жукова, який раніше командував Київським Особливим військовим округом (КОВО), перемістили, а його місце зайняв Михайло

²² Воспоминания: избранные фрагменты. Н. С. Хрущев; авт. предисл. С. Н. Хрущев. Москва, 1997 р. с. 90

²³ Там само с. 90

Кирпонос. Це призначення було важливим для оборони Києва на початкових етапах війни: «На початку 1941 року Жукова перевели, а до нас призначили Кирпоноса.»²⁴.

Кирпонос став головнокомандувачем військ КОВО і керував обороною Києва до моменту його оточення німецькими військами у вересні 1941 року, що закінчилося його загибеллю. Хрущов у своїх спогадах високо оцінює роль Кирпоноса, але після його трагічної смерті на посаду був призначений Семен Тимошенко. Хрущов описує його як рішучого й авторитетного воєначальника, який здобув славу ще в роки Громадянської війни: «Я дуже високо оцінював діяльність Тимошенка як командувача військами КОВО. Він був людиною вольовою та користувався авторитетом серед військових, мав твердий характер, який необхідний кожному керівнику, особливо військовому. Авторитет у нього був великий: герой громадянської війни, командир однієї з дивізій Першої Кінної армії, — і міцна слава, і заслужена.»²⁵.

Згодом, після Тимошенка, на посаду повернувся Георгій Жуков. Хрущов зазначає, що на той час він був задоволений поверненням Жукова, відзначаючи його високі управлінські здібності та вміння приймати швидкі й чіткі рішення, необхідні в умовах війни. «Я був задоволений, навіть дуже задоволений Жуковим. Він тішив мене своєю організованістю та вмінням вирішувати питання... Війна підтвердила, що він справді хороший командувач.»²⁶.

Незважаючи на те, що пізніше їхні стосунки загострилися, Хрущов продовжував високо оцінювати командирські здібності Жукова, навіть після того, як Сталін змінив своє ставлення до нього, і Жуков потрапив в опалу: «Я говорив

²⁴ Там само с.90

²⁵ Воспоминания: избранные фрагменты. Н. С. Хрущев; авт. предисл. С. Н. Хрущев. Москва, 1997 р. с. 90

²⁶ Там само с.90

про це Сталіну і під час війни, і після війни, коли Сталін вже змінив своє ставлення до Жукова, і Жуков був у немилості»²⁷.

Таким чином, кадрові зміни, описані Хрущовим, відображають постійну адаптацію радянського військового керівництва до викликів війни, особливо на українському фронті. Ці зміни впливали як на оборону, так і на загальну стратегію захисту регіону від німецьких військ.

Одним із ключових завдань Микити Хрущова на початку війни стала організація евакуації промислових підприємств з території Української РСР, що перебувала під загрозою швидкої окупації німецькими військами. Евакуація заводів і робочої сили на східні території Радянського Союзу була життєво необхідною для підтримки оборонної промисловості та безперебійного постачання Червоної армії на фронті. Україна, як один із головних промислових центрів СРСР, особливо постраждала внаслідок стрімкого наступу німецьких військ, що вимагало термінової мобілізації всіх ресурсів для вивезення підприємств у безпечні райони.

Як зазначає Хрущов у своїх спогадах, «З початком війни, 26 червня 1941 року, було створено Республіканську комісію з евакуації на чолі з заступником голови РНК УРСР Д. Жилою.»²⁸. Микита Хрущов, перебуваючи на провідних посадах у керівництві УРСР, тісно співпрацював із цією комісією, активно координуючи евакуаційні заходи. Вже наступного дня, 27 червня 1941 року, було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна»²⁹, яка визначила основні напрями та порядок евакуації.

²⁷ Там само с.90

²⁸ Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя Перемоги над німецьким фашизмом) // Український історичний журнал. 2015. № 2. С. 23.

²⁹ Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 19.

Згідно з цим планом, підприємства прифронтової зони евакуювалися на схід уже з перших днів війни, а разом із ними перевозилися також підприємства з інших регіонів, що не перебували в безпосередній зоні бойових дій, для організації комплексного військового виробництва. Першочерговій евакуації підлягали оборонні підприємства, які виробляли продукцію стратегічного значення, а також сировина, техніка, сільськогосподарське обладнання та продукти харчування.

Зокрема, 2 липня 1942 року було вирішено перевести броньовий стан Жданівського заводу ім. Ілліча на Магнітогорський комбінат. У кінці Випуск 1 43 липня Держаний комітет оборони (ДКО) постановив припинити будівництво доменної печі № 4 на заводі «Запоріжсталь» і перевезти обладнання і металоконструкції на Ново-Тагільський завод для будівництва доменної печі № 3³⁰.

Хрущов безпосередньо займався організацією евакуації підприємств з Києва, одного з найбільших індустріальних центрів України. За вказівкою Державного Комітету Оборони, упродовж двох місяців з Києва було вивезено 197 підприємств. Це дозволило зберегти значну частину промислових ресурсів і забезпечити стабільне постачання продукції на фронт. Окрім того, Хрущов був активним учасником евакуації інших промислових центрів, таких як Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя та Одеса, що також перебували під загрозою окупації.

Стрімкий розвиток воєнних подій у перші тижні після нападу Німеччини поставив радянське керівництво перед необхідністю ухвалення екстрених рішень, що часто мали суперечливий і радикальний характер. Особливо гостро ця проблема постала в Україні — регіоні з потужним аграрним і промисловим потенціалом, який швидко опинився під безпосередньою загрозою окупації. В умовах воєнної катастрофи початкового періоду війни частина партійного керівництва схилилася

³⁰ Запарій В. В. Евакуація українських металургійних підприємств на Урал і їх реевакуація в роки Великої Вітчизняної війни / В. В. Запарій // Чорноморський літопис. - 2010. - Вип. 1. - С. 43.

до максимально жорстких заходів щодо знищення матеріальних ресурсів, аби вони не дісталися ворогові.

У липні 1941 року Хрущов запропонував радикальні заходи для збереження ресурсів, зокрема знищення комбайнів, тракторів і техніки, які могли потрапити в руки ворога, а також переміщення цінного обладнання вглиб країни. У своєму зверненні 9 липня 1941 року М. Хрущов направив на ім'я Г. Маленкова телеграму, в якій запропонував: «У зоні 100-150 км від супротивника негайно приступити до знищення всіх комбайнів та інших машин... Трактори своїм ходом переганяти вглиб країни. Автомобілі, які не можуть бути використані частинами Червоної армії, підлягають негайному знищенню... У зоні 100-150 км. необхідно знищити все цінне обладнання на заводах, сховищах...»³¹.

Зміст цієї телеграми свідчить про надзвичайну радикалізацію управлінського мислення в умовах воєнної паніки та відсутності чіткої картини розвитку фронтової ситуації. Фактично йшлося про масштабне знищення господарської інфраструктури на значній території, незалежно від реального стану бойових дій. Подібний підхід демонструє готовність до застосування крайніх заходів без достатнього врахування соціальних наслідків для населення та економічного майбутнього регіону.

Реакція союзного центру була стриманішою і водночас показовою з політичного погляду. Відповідь Й. Сталіна містила наступну оцінку: «Ваші пропозиції мають на увазі негайне знищення всього цінного майна в зоні 100-150 км. від супротивника, незалежно від стану фронту. Такі заходи можуть деморалізувати населення, викликати невдоволення Радянською владою,

³¹ Запарій В. В. Евакуація українських металургійних підприємств на Урал і їх реевакуація в роки Великої Вітчизняної війни / В. В. Запарій // Чорноморський літопис. - 2010. - Вип. 1. - С. 43.

дезінтегрувати тил Червоної армії і створити як в армії, так і серед населення настроїв відходу відступу, замість прагнення дати відсіч ворогу.»³².

Ця відповідь засвідчує, що навіть у надзвичайних умовах війни союзне керівництво намагалося враховувати психологічний і політичний ефект рішень, пов'язаних із руйнуванням власної економічної бази. Передчасне або надмірне застосування тактики знищення могло сприйматися як сигнал неминучої поразки, що підривало довіру населення до влади та негативно впливало на моральний стан армії.

В умовах стрімкого наступу німецьких військ питання збереження індустріального потенціалу набуло стратегічного значення, адже промисловість Української РСР становила вагомую частину загальносоюзного військово-економічного комплексу. Переміщення заводів, робітників і обладнання здійснювалося в екстремальних умовах, нерідко під бомбардуваннями та за відсутності чітко налагодженої логістики. «За оцінкою сучасників, на кінець 1941 року з території України було евакуйовано понад 10 мільйонів осіб і обладнання 1523 підприємств»³³.

Вище згадані масштаби свідчать про безпрецедентний характер операції, однак за сухими статистичними даними приховувалися серйозні організаційні проблеми. Постійно відчувався дефіцит рухомого складу, особливо вагонів. На місцях затримували їх розвантаження через відсутність складських приміщень і укриттів. Не було необхідних кранів для зняття важких верстатів та машин із залізничних платформ. Усе це ускладнювало процес налагодження виробництва на нових місцях і призводило до втрати частини обладнання або його пошкодження.

³² Там само с.43.

³³ Запарій В. В. Евакуація українських металургійних підприємств на Урал і їх реєвакуація в роки Великої Вітчизняної війни / В. В. Запарій // Чорноморський літопис. - 2010. - Вип. 1. - С. 43.

Основними напрямками евакуації були Урал, Сибір, а також центральні райони Росії, де на базі перевезених підприємств формувалися нові виробничі центри. Географія переміщення демонструє, що мова йшла не лише про тимчасове збереження ресурсів, а про фактичну перебудову промислової карти Радянського Союзу. «У липні-листопаді 1941 року були евакуйовані промислові підприємства: в Поволжя – 226, Західний Сибір – 224, Східний Сибір – 78, Казахстан і Середню Азію – 308. Впродовж 1942 року на Урал були евакуйовані 788 заводів, у тому числі в Свердловську область – 212, Челябінську – 200, Пермську – 124, Оренбургську – 60, Башкирію – 172, Удмуртію – 20, що значно зміцнило військово-промисловий потенціал регіону. Влітку 1942 року, у зв'язку з проривом фашистських військ до Волги були евакуйовані у східні райони ще 150 заводів.»³⁴.

Наведені дані демонструють масштабність процесу, який водночас мав подвійний ефект. З одного боку, переміщення підприємств дійсно сприяло концентрації військово-промислового виробництва в глибокому тилу, що в подальшому забезпечило стабільність постачання фронту. З іншого боку, для України це означало фактичну втрату значної частини її індустріальної бази, що в умовах окупації посилювало економічну катастрофу регіону.

З початком війни 22 червня 1941 року на території СРСР було негайно розгорнуто мобілізаційні заходи, що охопили всі союзні республіки. Україна, яка опинилася на одному з головних напрямів наступу німецьких військ, стала одним із ключових регіонів формування резервів для Червоної армії. У цих умовах республіканське партійне керівництво мусило діяти в режимі надзвичайної централізації та прискореного виконання директив союзного центру.

³⁴ Запарій В. В. Евакуація українських металургійних підприємств на Урал і їх реевакуація в роки Великої Вітчизняної війни / В. В. Запарій // Чорноморський літопис. - 2010. - Вип. 1. - С. 43.

«Згідно з наказом Державного комітету оборони (ДКО) №675-сс від 15 вересня 1941 року, розпочалася масштабна кампанія призову 19-річних призовників (1922 року народження)»³⁵.

Цей документ засвідчує поступове розширення мобілізаційного контингенту в умовах тяжких втрат початкового періоду війни. Уже перші місяці бойових дій продемонстрували, що кадрового складу мирного часу виявилось недостатньо для стримування наступу противника, що змушувало керівництво СРСР дедалі активніше залучати молодші вікові групи. «Вже на початку серпня 1941 року була оголошена друга загальна мобілізація, яка охопила вікові категорії військовозобов'язаних категорій від 22 до 37 років (1904 р.н. 1919 р.н.). З метою комплектування нових формувань та поповнення військ наприкінці 1941 р. також була проведена мобілізація військовозобов'язаних від 37 до 41 років (1900-1904 р.н.), а у грудні 1942 р. граничні вікові межі несення військового обов'язку встановлювалися від 18-ти до 55-ти років (1924—1887 р.н.)»³⁶.

Ці мобілізаційні заходи здійснювалися в умовах, коли частина цих областей уже була під окупацією або перебувала на межі захоплення німецькими військами. Наприклад, наказ ДКО №452-сс від 10 серпня 1941 року³⁷, що стосувався призову в Кіровоградській області, був виданий за шість днів після того, як Кіровоград був окупований. Так само, накази щодо мобілізації в Полтавській та Сумській областях були оголошені, коли ці регіони вже перебували під загрозою окупації.

Організація мобілізації в умовах активного наступу німецьких військ мала свої наслідки. Значна частина щойно мобілізованих призовників так і не досягла своїх військових частин через загибель чи полон, а дехто залишався на окупованій

³⁵ Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. – с.304.

³⁶ Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. – с.304.

³⁷ Там само с. 306

території, офіційно вважаючись дезертирами³⁸. За підрахунками дослідників, на окупованій території України залишилося понад 2 мільйони осіб, які могли бути мобілізовані в армію, однак не змогли цього зробити через ситуацію на фронті. Загалом за перші місяці війни ці мобілізаційні заходи були вкрай складними і хаотичними, що значною мірою ускладнювало ефективну оборону республіки.

Ці мобілізаційні заходи здійснювалися в умовах, коли частина цих областей уже була під окупацією або перебувала на межі захоплення німецькими військами. Наприклад, наказ ДКО №452-сс від 10 серпня 1941 року³⁹, що стосувався призову в Кіровоградській області, був виданий за шість днів після того, як Кіровоград був окупований. Так само, накази щодо мобілізації в Полтавській та Сумській областях були оголошені, коли ці регіони вже перебували під загрозою окупації.

Організація мобілізації в умовах активного наступу німецьких військ мала свої наслідки. Значна частина щойно мобілізованих призовників так і не досягла своїх військових частин через загибель чи полон, а дехто залишався на окупованій території, офіційно вважаючись дезертирами⁴⁰. За підрахунками дослідників, на окупованій території України залишилося понад 2 мільйони осіб, які могли бути мобілізовані в армію, однак не змогли цього зробити через ситуацію на фронті. Загалом за перші місяці війни ці мобілізаційні заходи були вкрай складними і хаотичними, що значною мірою ускладнювало ефективну оборону республіки.

Влітку 1943 року обидві сторони конфлікту — як радянська, так і німецька — сподівалися, що цей період принесе рішучий перелом на їхню користь. У центрі

³⁸ Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя Перемоги над німецьким фашизмом) // Український історичний журнал. 2015. № 2. С. 26.

³⁹ Там само с. 306

⁴⁰ Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя Перемоги над німецьким фашизмом) // Український історичний журнал. 2015. № 2. С. 26.

уваги командування обох армій була південна ділянка фронту, на якій зосереджувались основні зусилля. Ставка Верховного Головнокомандування (ВГК) розробила план, за яким радянські війська на Південно-Західному напрямі (включно з Центральним, Воронезьким, Степовим, Південно-Західним і Південним фронтами) мали протистояти наступу супротивника. Радянські війська “виснажували противника, займаючи оборонні позиції на Курському виступі”⁴¹, а згодом мали перейти в контрнаступ і загальний наступ на німецьке угруповання, яке утримувало важливі економічні райони Лівобережної України та Донбасу.

На ключовому південному напрямку Ставка Верховного Головнокомандування зосредила великі стратегічні резерви, які були об’єднані у Степовий фронт, під командуванням генерал-полковника Івана Конєва. У складі цього фронту опинилися п’ять загальновійськових армій (4-а і 5-а гвардійські, 27-а, 47-а, і 53-а), одна танкова (5-а гвардійська танкова) та одна повітряна армії (5-а повітряна)⁴², а також два танкових, один механізований та три кавалерійських корпуси. Степовий фронт за бойовими можливостями і чисельністю став найпотужнішим резервом Ставки, створеним за роки війни. За Центральним та Воронезьким фронтами, Степовий фронт мав завдання перекрити можливі прориви ворога на східному напрямку та забезпечувати підтримку для контратак. Завдяки Хрущову, який працював над організацією координації між військовими командувачами та політичним керівництвом, військові дії набули більшого узгодження. Ставка доручила Степовому фронту бути готовим до активних дій за першим наказом.

Основні зусилля радянської авіації були спрямовані на посилення контрнаступу, особливо в підтримці наземних військ у знищенні ворожої техніки

⁴¹ Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Вип. 1. НАН України. Ін-т історії України. — К., с 81.

⁴² Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Вип. 1. НАН України. Ін-т історії України. — К., с 82.

та здобутті переваги у повітрі. Далекобійна авіація відіграла критичну роль, порушуючи лінії постачання ворога, зокрема, завдаючи ударів по залізничних маршрутах і знищуючи ворожі літаки на аеродромах. Такі повітряні удари створювали сприятливі умови для наземних операцій, що було життєво важливим для масштабних наступів у Лівобережній Україні та на Донбасі⁴³.

Роль Микити Хрущова на цьому етапі полягала не лише у стратегічній координації, а й у взаємодії з місцевими партизанськими загонами. Зокрема, операція «Рейкова війна», у межах якої партизани масово підривали рейки на ключових залізничних маршрутах, була надзвичайно успішною. Хрущов підтримував і організовував співпрацю між регулярною армією і партизанами, сприяючи зриву планів противника і порушенню їх логістичних ліній. Як зазначалося, така координація давала РСЧА можливість успішніше наступати, особливо на напрямках Белгорода та Харкова .

3 серпня 1943 року почався радянський контрнаступ на белгородсько-харківському напрямі, і вже першого ж дня війська прорвали німецьку оборону. Протягом кількох днів вдалося звільнити Белгород і здійснити просування на оперативну глибину⁴⁴. Війська Степового фронту, до складу якого входив Хрущов, продовжували наступ, швидко звужуючи лінії постачання противника. Це дозволило Степовому фронту досягти значних успіхів у битві за Харків, прискорюючи наступ і, зрештою, звільнення східної частини України.

Белгородсько-Харківська операція, що стала важливою частиною стратегічного наступу Червоної армії, відзначалася потужною координацією Воронежського і Степового фронтів. На цьому напрямі Ставка Верховного Головнокомандування зосередила найбільші стратегічні резерви, об'єднані у

⁴³ Там само с.84

⁴⁴ Кондратюк К.К., Боднар Г.А., Качмар В.М., Голубко В.Є. Новітня історія України, 1914-2008 рр. Київ; Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2010. с. 334

Степовий фронт під командуванням генерал-полковника Івана Конєва. Склад фронту включав п'ять загальновійськових армій (4-а, 5-а гвардійські, 27-а, 47-а і 53-а армії)⁴⁵, одну танкову та одну повітряну армію, а також кілька танкових, механізованих і кавалерійських корпусів. Цей фронт мав стати основною оборонною та наступальною силою, здатною відбити прориви противника на схід, а також забезпечити умови для наступальних дій за наказом Ставки.

Авіація фронтів була спрямована на знищення ворожих військ і техніки та на завоювання переваги у повітрі, забезпечуючи підтримку сухопутним підрозділам у прориві оборони противника. Для паралізації логістики ворога активно застосовувалася стратегія підризу залізниць, відома як операція «Рейкова війна». Партизанські загони здійснювали масові підризи на залізничних шляхах, які експлуатувалися вермахтом, щоб ускладнити доставку ресурсів до фронту, що значно сприяло наступальним операціям Червоної армії.

Контрнаступ радянських військ почався 3 серпня, і вже в перший день було прорвано оборону ворога. 5 серпня вдалося звільнити Белгород, після чого наступ заглибився в оперативну зону. Війська Воронежського фронту перерізали залізницю Харків—Полтава, а війська Степового фронту продовжили успішний наступ, просуваючись до Харкова. Для зміцнення ударного угруповання Степового фронту, Ставка передала 57-у армію Південно-Західного фронту та 5-у гвардійську танкову армію з Воронежського фронту⁴⁶.

На тлі серйозної загрози оточення з боку Воронежського і Степового фронтів, німецьке командування перекинуло оперативні резерви з Донбасу і Полтави, зосередивши сім танкових і моторизованих, а також чотири піхотні дивізії в районі Охтирки та Богодухова. З 11 по 17 серпня поблизу Богодухова відбулася запекла

⁴⁵ Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Вип. 1. НАН України. Ін-т історії України. С. 85.

⁴⁶ Там само с 86.

битва між радянськими і німецькими танковими арміями, у результаті якої ворог зміг відтіснити радянські війська на 20 км, однак не зміг пробити лінію оборони і вийти на тили Воронежського фронту.

На південному напрямку війська Степового фронту, долаючи спротив ворога, продовжували проривати оборону, а 23 серпня увійшли до Харкова, що знаменувало завершення Белгородсько-Харківської операції. Протягом 21 дня радянські війська просунулися на глибину до 150 км, розгромивши 15 дивізій противника, що створило умови для подальшого наступу на Лівобережну Україну. Але ціна цієї операції була високою: Червона армія втратила близько 255 тисяч осіб, із яких понад 71 тисяча — безповоротні втрати.

На початку визволення України, Ставка Верховного Головнокомандування (ВГК) вирішила зосередити «головні зусилля... на київському напрямі, прагнучи розгромити одне із найсильніших угруповань ворога, розсікти стратегічний фронт противника і створити загрозу його угрупованню, що діяло в Донбасі» (джерело 107). Для цього Центральний фронт під командуванням Рокоссовського мав наступати на Сєвськ і Хутір-Михайлівський, а далі — вийти до Десни, з метою розвивати наступ на Ніжин і Київ та за можливості форсувати Десну, рухаючись на Чернігів⁴⁷.

Важливу роль у координації цих дій відігравав Микита Хрущов, якому було доручено забезпечити тісну співпрацю між фронтами, оскільки війська Воронежського фронту після Харкова мали продовжити наступ на Полтаву та Кременчук, щоб вийти на Дніпро та захопити стратегічні переправи. Хрущов активно підтримував командувачів, у тому числі Ватутіна, який очолював Воронежський фронт, забезпечуючи ефективну логістику та підкріплення резервами. Його особиста участь у роботі з бійцями значно підвищувала бойовий дух.

⁴⁷ Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Вип. 1. НАН України. Ін-т історії України. — К., с 86.

Щодо Степового фронту, то після визволення Харкова йому було наказано просуватися «в загальному напрямі на Красноград і Верхньодніпровськ», щоб, як планувала Ставка, вийти до 25 серпня на лінію Карлівка — Красноград — Кегичівка і захопити дніпровські переправи⁴⁸. Завдяки наполегливій підтримці та координації з боку Хрущова, який працював на передовій як член Військової ради, ці стратегічні завдання вдалося виконати.

Під час підготовки до наступу, відповідальні завдання також покладалися на партизанські загони, які діяли під керівництвом Українського штабу партизанського руху за сприяння ЦК КП(б)У. На початку 1943 року було розроблено план весняно-літніх дій, спрямований на руйнування ключових транспортних комунікацій німців. Основними цілями партизанів стали «великі залізничні вузли Ковель, Коростень, Шепетівка, Здолбунів», а також залізничні магістралі Київ — Ковель, Київ — Шепетівка, Тернопіль — Жмеринка, Фастів — Дніпропетровськ, які відігравали важливу роль у постачанні німецьких військ⁴⁹. Особлива увага приділялася підтримці військ Червоної армії під час форсування Дніпра, де партизанські сили активно допомагали в забезпеченні стратегічних переправ і мінували шляхи відходу ворога.

⁴⁸ Там само С. 87

⁴⁹ Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ; Ніжин: Вид. ПП Лисенко М. М., 2010. с. 344

РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ ПОЛІТИКИ М. ХРУЩОВА НА СТАНОВИЩЕ УРСР У ПЕРІОД «ВІДЛИГИ» (1953–1964 РР.)

Період середини 1950-х — першої половини 1960-х років став одним із найбільш суперечливих етапів в історії Радянського Союзу, позначеним глибокими трансформаціями в політичній, соціально-економічній та ідеологічній сферах. Після смерті Й. Сталіна розпочався процес часткового перегляду попереднього курсу, який отримав назву «відлиги» та супроводжувався спробами пом'якшення тоталітарної системи, десталінізації та обмеженого реформування державного управління. У цих умовах постать Микити Хрущова посідає центральне місце, оскільки саме з його ім'ям пов'язують як ініціювання змін, так і суперечливі наслідки їх реалізації.

Для Української РСР цей період мав особливе значення, оскільки трансформації союзного рівня безпосередньо впливали на внутрішнє життя республіки, її економічний розвиток, соціальну політику та культурні процеси. З одного боку, відбувалося певне послаблення репресивного апарату, реабілітація частини жертв сталінського режиму, а також розширення можливостей для розвитку освіти, науки та культури. З іншого боку, зберігалася жорстка централізація управління, а більшість реформ мали обмежений і непослідовний характер, що зумовлювало їх суперечливість та нерідко тимчасовий ефект.

Важливим напрямом змін стало реформування системи управління економікою, яке передбачало спробу децентралізації через створення рад народного господарства (раднаргоспів). Ці заходи мали на меті підвищення ефективності управління промисловістю та посилення ролі регіонів у господарських процесах. Однак практична реалізація таких перетворень супроводжувалася значними труднощами, пов'язаними з порушенням усталених

виробничих зв'язків, неузгодженістю управлінських рішень та відсутністю чіткої стратегії розвитку.

Соціальна політика періоду «відлиги» також мала подвійний характер. Поряд із підвищенням рівня життя населення, зокрема через збільшення заробітної плати, розвиток житлового будівництва та покращення соціального забезпечення, зберігалися суттєві диспропорції в економіці, дефіцит товарів широкого вжитку та обмеженість реальних можливостей для підвищення добробуту. У цьому контексті діяльність Хрущова вирізнялася поєднанням реформаторських ініціатив із адміністративними методами їх реалізації, що нерідко призводило до нестабільності та суперечливих результатів.

Поворотним моментом у трансформації радянської політичної системи середини ХХ ст. став ХХ з'їзд КПРС, який заклав ідеологічні та політичні основи процесів, що згодом отримали назву «відлиги». Для Української РСР ці зміни мали особливе значення, оскільки вони безпосередньо впливали як на функціонування республіканських органів влади, так і на загальний характер суспільно-політичного життя. У цьому контексті діяльність Микити Хрущова виступала одним із визначальних чинників формування нового політичного курсу.

«ХХ з'їзд КПРС відбувся в лютому 1956 року, ставши примітною подією повоєнної радянської історії, оскільки його підсумки затвердили та розвинули деякі ліберально-демократичні чинники постсталінського етапу розвитку СРСР та союзних республік. Спричинені ним перетворення в суспільстві, у владі стали офіційним чинником еволюції політичного ладу від деспотично-комуністичного до ліберально-тоталітарного стану»⁵⁰. Наведена характеристика дозволяє розглядати ХХ з'їзд як спробу інституційного оформлення змін, що визрівали після смерті

⁵⁰ Киридон П. В. Рішення ХХ з'їзду КПРС як визначальний чинник інституціоналізації партійно-державної номенклатури Української РСР в умовах десталінізації // Спеціальні історичні дисципліни. 2011. № 18. С.81. URL: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2011_18/16.pdf (дата звернення: 09.04.2026).

Й. Сталіна. Водночас сама природа цих трансформацій залишалася внутрішньо суперечливою. З одного боку, засудження культу особи та часткове послаблення репресивних практик створювали передумови для певної лібералізації суспільного життя, що проявилось і в Українській РСР — зокрема у процесах реабілітації, активізації культурного середовища та обережному розширенні меж допустимого в публічному просторі.

Оцінка політичних наслідків XX з'їзду КПРС у сучасній історіографії нерідко виходить за межі традиційного трактування десталінізації як процесу лібералізації. Деякі дослідники звертають увагу на те, що зміни, ініційовані Микитою Хрущовим, мали не лише ідеологічний, але й виразно внутрішньоапаратний характер, спрямований на трансформацію самої моделі функціонування партійно-державної еліти.

Зважимо й на думку, висловлену С. Білоконем, котрий наголошує, що М. Хрущов на форумі захистив клас управлінців, порятувавши його від тієї загрози, перед якою вони весь час перебували в часи Сталіна. Відтепер партійно-державні апаратники «справді забезпечували собі дальше панування і майбутнє довгожителство, яке згодом стало викликати заздрість ... політичної еліти світу. ...Сталінське деспотичне ставлення до партійних кіл – ось що критикував Хрущов, а не культ комуністичної сваволі»⁵¹.

Ця інтерпретація дозволяє інакше поглянути на зміст і спрямованість хрущовських реформ. У такому ракурсі десталінізація постає не стільки як послідовний процес демократизації, скільки як спроба стабілізувати правлячу еліту, убезпечивши її від постійної загрози репресій, характерної для сталінського

⁵¹ Цит. за: Киридон П. В. Рішення XX з'їзду КПРС як визначальний чинник інституціоналізації партійно-державної номенклатури Української РСР в умовах десталінізації // Спеціальні історичні дисципліни. 2011. № 18. С.82. URL: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2011_18/16.pdf (дата звернення: 09.04.2026).

періоду. Відмова від практики масового терору щодо партійного апарату сприяла формуванню більш передбачуваної системи управління, однак водночас закріплювала привілейоване становище номенклатури.

Для Української РСР ці процеси мали подвійний характер. З одного боку, припинення широкомасштабних репресій у партійно-державному середовищі створювало умови для стабілізації управлінського апарату та більш послідовного проведення політики на місцях. З іншого боку, така трансформація не змінювала сутності системи, оскільки влада залишалася зосередженою в руках вузького кола керівників, а механізми політичного контролю над суспільством продовжували функціонувати.

У продовження аналізу варто звернути увагу на внутрішню логіку трансформації системи управління, яка простежується у наведеному фрагменті джерела:

Тому керівництво Кремля лише розвантажувало зацентралізовану управлінську машину, перекладаючи частину відповідальності “згори” на “місця”, чим, між іншим, також посилювало власний авторитет у регіонах. При цьому завдяки повальному оновленню керівників республік та областей, що було здійснене з ініціативи Хрущова в ті роки, номенклатура цього рівня мала підтримати політичний курс керівництва держави і першого секретаря КПРС. Адже до влади приходили не лише нескомпрометовані у сталінський період, а й особисто віддані Хрущову та його команді апаратники. Таким чином, лише партійний апарат реально займався десталінізаційними заходами. Його роль у суспільних процесах від цього безмірно зросла, значення в житті держави піднеслося як ніколи раніше»⁵². Зміст цього уривка дає підстави стверджувати, що заявлене

⁵² Киридон П. В. Рішення XX з'їзду КПРС як визначальний чинник інституціоналізації партійно-державної номенклатури Української РСР в умовах десталінізації // Спеціальні історичні дисципліни. 2011. № 18. С.82. URL: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2011_18/16.pdf (дата звернення: 09.04.2026).

«розвантаження» управлінської системи не означало її реальної демократизації чи послаблення контролю центру. Йшлося радше про перерозподіл функцій у межах тієї ж вертикалі влади, де формальна передача повноважень «на місця» супроводжувалася посиленням залежності місцевих керівників від центру. У випадку Української РСР це проявлялося у чіткій підпорядкованості республіканського апарату союзному керівництву та особисто М. С. Хрущову.

Оновлення керівних кадрів, про яке йдеться у джерелі, фактично стало інструментом консолідації влади. До управління допускалися ті представники номенклатури, які не були скомпрометовані попередніми репресивними практиками, але водночас демонстрували повну лояльність новому політичному курсу. Така кадрова політика дозволяла Хрущову не лише дистанціюватися від сталінської спадщини, але й створити власне коло управлінців, на яких він міг спиратися в реалізації реформ.

У контексті оновлення управлінського апарату та зміцнення позицій нової політичної еліти важливого значення набули економічні реформи, спрямовані на зміну самої моделі господарського управління. Саме в цій площині політика Микити Хрущова набула найбільш виразного реформаторського характеру, оскільки передбачала перегляд усталених принципів централізованого керівництва промисловістю, що сформувалися ще в сталінський період. «Децентралізація економіки відбулася у 1957 р., коли ліквідовано існуючу галузеву міністерську систему керівництва у промисловості. Законом “Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом” ліквідувалося 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Їх місце посіла система автономних раднаргоспів, управлінських структур, що здійснювали оперативне керівництво у рамках певних економічних районів.»⁵³.

⁵³ Киридон П. В. Рішення XX з'їзду КПРС як визначальний чинник інституціоналізації партійно-державної номенклатури Української РСР в умовах десталінізації // Спеціальні історичні

Запровадження раднаргоспів означало спробу відійти від жорсткої галузевої централізації до територіального принципу управління, що мало забезпечити більшу гнучкість у прийнятті рішень і врахування регіональних особливостей розвитку. Для Української РСР, як одного з провідних індустріальних регіонів СРСР, такі зміни відкривали можливості для більш активної участі місцевих органів у керівництві промисловістю, зокрема у питаннях планування, розподілу ресурсів та організації виробництва.

Перші результати впровадження раднаргоспної системи були сприйняті як підтвердження доцільності обраного курсу, що особливо активно підкреслювалося в офіційній риторичі того часу. У межах початкового етапу реформи основна увага зосереджувалася на досягненні швидких і наочно вимірюваних змін, які мали продемонструвати ефективність нової моделі управління. «У перші роки свого існування раднаргоспна модель досягла значних успіхів. Першочерговим завданням, яке реалізовувалося під час створення раднаргоспів, було скорочення адміністративно-управлінського апарату»⁵⁴.

Зазначене формулювання відображає характерний для хрущовських реформ акцент на боротьбі з надмірною бюрократизацією, яка розглядалася як одна з головних перешкод для розвитку промисловості. Скорочення управлінського апарату мало не лише економічний, але й політичний підтекст, адже дозволяло продемонструвати відхід від громіздкої сталінської системи управління. «Після перебудови управління промисловістю загальна чисельність новоутворених органів

дисципліни. 2011. № 18. С.82. URL: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2011_18/16.pdf (дата звернення: 09.04.2026).

⁵⁴ Зіньковський С. О. Економічні результати діяльності раднаргоспів УРСР // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2014. Вип. 1 (3). С. 49–53. URL: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DO WNLOAD=1&Image_file_name=PDF/NZTNPU_ist_2014_1\(3\)_14.pdf](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DO WNLOAD=1&Image_file_name=PDF/NZTNPU_ist_2014_1(3)_14.pdf) (дата звернення: 17.04.2026).

керівного складу по УРСР склала 10428 осіб . До реформи кількість управлінського персоналу дорівнювала 13972 осіб»⁵⁵.

Наведені статистичні дані дають можливість конкретизувати масштаби змін, що відбулися внаслідок реформи. Зменшення кількості управлінського персоналу свідчило про прагнення оптимізувати структуру керівництва та знизити витрати на утримання адміністративного апарату, що відповідало загальній логіці децентралізації: «Тобто скорочення апарату управління відбулося на 25 %»⁵⁶.

Такий показник виглядав достатньо переконливо в контексті офіційної оцінки результатів реформи і дозволяв трактувати її як успішну на початковому етапі реалізації. Водночас кількісне скорочення управлінських кадрів не завжди означало підвищення якості управління. Часто це супроводжувалося перерозподілом функцій без належного врахування навантаження, що могло призводити до перевантаження окремих структур та зниження ефективності їх роботи.

Поряд із змінами в організаційній структурі управління промисловістю, помітні зрушення відбулися і в сфері капітального будівництва, яка тривалий час залишалася одним із найбільш проблемних секторів радянської економіки. Саме ця галузь особливо гостро відчувала недоліки попередньої системи управління, що проявлялося у хронічному невиконанні планів та затягуванні строків введення об'єктів в експлуатацію. «Покращилася ситуація у капітальному будівництві. До реформи ця галузь була однією з найбільш відсталих ланок у радянському господарстві. Плани виконувалися в межах 70-80 %. У 1957 р. план будівельно-монтажних робіт виконано майже повністю»⁵⁷.

⁵⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 2, оп. 9, спр. 3859, 169 арк., арк. 25.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 4308, 224 арк., арк. 4.

Наведені дані відображають позитивну динаміку, яка стала очевидною вже на початковому етапі впровадження раднаргоспної системи. Досягнення майже повного виконання планових показників у 1957 році виглядало як свідчення підвищення ефективності управління та кращої організації виробничих процесів у будівельній сфері.

Попри певні досягнення початкового етапу реформування, уже на межі 1950-х — початку 1960-х років у функціонуванні раднаргоспної системи почали виразно проявлятися ознаки кризи. Це було пов'язано як із вичерпанням мобілізаційного ефекту перших років, так і з поглибленням суперечностей, закладених у самій моделі децентралізованого управління. «Незважаючи на значні успіхи у капітальному будівництві, на початку 60-х рр. почала проявлятися низка недоліків існуючої планової системи, зокрема у тій таки Львівській області систематично не виконувалися плани капітальних вкладень, своєчасно не вводилися у дію основні фонди, збільшувалися обсяги незавершеного будівництва. У 1964 р. не було введено у дію близько 40 % пускових промислових об'єктів і комплексів від передбачених народногосподарським планом.»⁵⁸.

Такі дані свідчать про падіння ефективності раднаргоспної моделі у 1960-і роки, що особливо виразно проявлялося у сфері капітального будівництва. Систематичне невиконання планових показників, зростання обсягів незавершених об'єктів та затримки з введенням виробничих потужностей в експлуатацію демонстрували не лише організаційні труднощі, але й глибші структурні проблеми господарської системи.

Окреме місце в оцінці економічної політики періоду «відлиги» посідає житлове будівництво, яке традиційно розглядається як один із найбільш відчутних для населення напрямів змін. Саме в цій сфері результати реформ набували не лише

⁵⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 3835, 169 арк. арк. 11

економічного, але й виразного соціального значення, безпосередньо впливаючи на повсякденне життя громадян. З будівництвом, особливо житловим, зазвичай, асоціюються успіхи “хрущовського періоду”. Важливим чинником, що вплинув на збільшення обсягів житлового будівництва було те, що листом Міністерства фінансів СРСР від 17 серпня 1957 р. № 260 встановлювалося відрахування від суми надпланового прибутку підприємств і організацій на будівництво житлових будинків у розмірі 30 %»⁵⁹.

Наведені положення свідчать про використання фінансово-економічних механізмів для стимулювання розвитку житлового фонду. Запровадження відрахувань від надпланового прибутку фактично створювало додаткове джерело фінансування будівництва, що дозволяло залучати ресурси підприємств до вирішення однієї з найгостріших соціальних проблем.

Поряд із реформами системи управління промисловістю та змінами у сфері будівництва, вагоме місце в економічній стратегії Микити Хрущова посідала спроба прискореної модернізації виробництва через розвиток нових галузей. Особливу увагу було зосереджено на хімічній промисловості, яка розглядалася як один із ключових факторів інтенсифікації економіки та підвищення її ефективності. «У травні 1958 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущов поставив питання про прискорену хімізацію країни, на яку виділено додаткові асигнування на створення “великої хімії”. Упродовж 1959-1963 рр. на капітальне будівництво у хімічній промисловості України виділено в 1,5 рази більше коштів, ніж за попередні 40 років. Це дало можливість побудувати 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв.»⁶⁰.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 3947, 190 арк. арк. 48.

⁶⁰ Зіньковський С. О. Економічні результати діяльності раднаргоспів УРСР // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2014. Вип. 1 (3). С. 49–53. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DO

Наведені дані свідчать про безпрецедентну концентрацію ресурсів у межах однієї галузі, що відображало прагнення до швидкого досягнення відчутних результатів у модернізації господарства. Для Української РСР це мало особливе значення, оскільки розвиток хімічної промисловості сприяв розширенню її індустріального потенціалу та посиленню ролі республіки в загальносоюзному економічному комплексі. Водночас така масштабна переорієнтація інвестицій свідчила про характерну для хрущовської економічної політики тенденцію до концентрації ресурсів у пріоритетних напрямках без належного врахування збалансованості розвитку інших галузей. Форсований розвиток «великої хімії» нерідко супроводжувався перевантаженням будівельної інфраструктури, дефіцитом кваліфікованих кадрів та технічними труднощами, що ускладнювало повноцінне освоєння новостворених виробництв.

Реалізація курсу на прискорену хімізацію економіки в Українській РСР супроводжувалася не лише зростанням обсягів інвестицій, але й глибокою модернізацією вже існуючих підприємств, а також створенням нових виробничих потужностей. У цьому процесі окремі промислові центри республіки перетворювалися на ключові вузли хімічної індустрії загальносоюзного значення. «Повністю оновився за технічним рівнем найбільший в СРСР Лисичанський хімкомбінат, який виробляв мінеральні добрива і напівпродукти для багатьох підприємств галузі. Швидко розвивався Рубіжанський хімкомбінат - найбільше підприємство країни із виробництва барвників для текстильної промисловості, отрутохімікатів і гербіцидів. На Горлівському азотнотуковому заводі запустили комплекс цехів полістиролів різноманітного призначення.»⁶¹.

[WNLOAD=1&Image_file_name=PDF/NZTNPU_ist_2014_1\(3\)_14.pdf](#) (дата звернення: 17.04.2026).

⁶¹ Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 120.

Наведені приклади свідчать про масштабність технічного переоснащення та розширення виробничої бази хімічної промисловості в Україні. Модернізація таких підприємств означала не лише зростання їхньої потужності, але й підвищення ролі республіки у забезпеченні суміжних галузей — від сільського господарства до легкої промисловості. Водночас орієнтація на виробництво добрив, барвників і хімічних компонентів підкреслювала інтегрованість української економіки в ширші загальносоюзні виробничі процеси. «В результаті цього за 1959-1965 рр. обсяг продукції хімічної промисловості в республіці зріс у 2,51 рази ⁶².

Такі темпи зростання є показовими і демонструють ефективність концентрації ресурсів у межах обраного напрямку розвитку. Водночас настільки швидке нарощування виробництва нерідко досягалося за рахунок екстенсивних методів, що передбачали значні витрати матеріальних і людських ресурсів. Це, у свою чергу, створювало додаткове навантаження на інші сектори економіки та не завжди супроводжувалося пропорційним підвищенням загальної ефективності господарства.

Подальше розгортання політики хімізації супроводжувалося введенням у дію великих промислових об'єктів, які мали визначальне значення не лише для окремих регіонів, але й для всієї економіки республіки. Саме на цьому етапі стає помітним перехід від модернізації існуючих підприємств до формування нових індустріальних центрів, орієнтованих на виконання загальносоюзних господарських завдань. «Були збудовані і уведені в дію чотири гіганти “великої хімії” - Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. У середині 60-х рр. вони дали п'яту частину всієї валової продукції галузі»⁶³.

⁶² Корвяков Г. Завершаючий рік семирічки / Г. Корвяков. - К.: Знання. - 1965. - с.11

⁶³ Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. - 1998. - № 2. - С. 120

Це означає що високий рівень концентрації виробництва, характерний для хрущовської індустріальної політики. Введення в експлуатацію кількох великих підприємств дозволило забезпечити значну частку валової продукції галузі, що підкреслює їхню стратегічну роль у структурі хімічної промисловості Української РСР.

Поряд із розширенням виробничих потужностей, важливим напрямом розвитку хімічної промисловості в умовах раднаргоспної системи стало освоєння принципово нових видів продукції, що мало забезпечити підвищення ефективності як самої галузі, так і суміжних секторів господарства. У цьому контексті акцент поступово зміщувався з простого нарощування обсягів до диверсифікації виробництва. «Окрім нарощування виробничих потужностей, у раднаргоспах приділяли багато уваги освоєнню виробництва низки нових хімічних продуктів народногосподарського значення: природної сірки, поліхлорвінілової смоли, полістиролу, карбонату, фарбників, синтетичних волокон, мінеральних добрив і низки інших видів хімічних продуктів»⁶⁴.

Суттєве розширення асортименту продукції, що відповідало загальносоюзному курсу на інтенсифікацію економіки. Освоєння виробництва синтетичних матеріалів, добрив та хімічних компонентів створювало передумови для модернізації сільського господарства, легкої та важкої промисловості, що особливо важливо для індустріально розвиненої Української РСР.

У межах функціонування раднаргоспної системи помітною стала ще одна тенденція, що виходила за рамки суто виробничих показників і стосувалася зміни самої логіки використання індустріального потенціалу. Йдеться про поступове залучення підприємств важкої промисловості до виробництва продукції, орієнтованої на повсякденні потреби населення. «Крім того, завдяки увазі

⁶⁴ ЦДАВОВ України, Ф. 4820, Оп. 2, Спр. 28, арк. 76

наближених до виробництва апарату управління раднаргоспів, на підприємствах важкої індустрії вперше у широких масштабах стали вироблятися товари народного споживання. З цією метою на заводах, особливо у найбільш динамічній хімічній індустрії, споруджувалися спеціальні цехи »⁶⁵.

Прагнення змінити традиційні пріоритети радянської економіки, в якій виробництво засобів виробництва тривалий час домінувало над випуском товарів широкого вжитку. Розміщення відповідних цехів безпосередньо на підприємствах важкої індустрії свідчило про спробу використати вже наявну виробничу базу для часткового розв'язання проблеми дефіциту споживчих товарів.

Дедалі більшої ваги набували питання раціонального використання ресурсів, що було особливо актуальним в умовах інтенсивного розвитку промисловості. Саме на цьому рівні найвиразніше проявлялися як можливості, так і обмеження нової системи управління. «Так, упродовж багатьох років Лисичанський хімічний комбінат викидав у повітря щогодини більше 20 тисяч м³ вуглекислоти, у той час як сусідній содовий завод для отримання такої ж вуглекислоти був вимушений будувати складні установки з обпалення крейди і вапняку. Для раціоналізації використання ресурсів Ворошиловградським раднаргоспом вирішено побудувати газопровід і вуглекислоту Лисичанського хімкомбінату направити содовому заводу »⁶⁶.

Суперечливість господарських процесів того часу: з одного боку — значні втрати ресурсів через недосконалість організації виробництва, з іншого — спроби їх подолання шляхом більш тісної координації між підприємствами. Сам факт існування подібної ситуації свідчить про відсутність належної узгодженості в

⁶⁵ Там само . 4820, Оп. 2, Спр. 28, арк. 121.

⁶⁶ Кузьмич А. Первый опыт и нерешенные вопросы / А.Кузьмич // Правда. - 23 сентября 1957. - С. 2.

межах попередньої системи управління, коли підприємства функціонували ізольовано, без врахування можливостей взаємодії.

Рішення про використання відходів одного підприємства як сировини для іншого відображає прагнення раднаргоспів до більш раціонального господарювання, що відповідало їхній ідеї наближення управління до виробництва. У цьому випадку локальний рівень управління виявився здатним оперативно реагувати на конкретні проблеми та пропонувати практичні шляхи їх вирішення.

Одним із показових проявів недосконалості планово-адміністративної моделі стало нераціональне використання виробничих ресурсів, що особливо виразно проявлялося на рівні окремих економічних районів. Саме в цьому контексті діяльність раднаргоспів дозволяє простежити як масштаби проблеми, так і спроби її часткового подолання. «Одеський раднаргосп за короткий термін виявив на підвладних підприємствах до двохсот незадіяних машин, станків, будівельних механізмів та ін. На деяких підприємствах частина устаткування простоювала, лежала на складах, а на інших відчувалась їх гостра нестача.»⁶⁷.

Глибокі диспропорції у розподілі матеріально-технічних ресурсів, які сформувалися внаслідок тривалого функціонування централізованої системи управління. Ситуація, коли на одних підприємствах обладнання залишалося невикористаним, тоді як інші відчували його гострий дефіцит, вказує на відсутність ефективних механізмів координації та обміну ресурсами.

Одним із ключових завдань реформи управління промисловістю було подолання роз'єднаності між підприємствами, що виникла внаслідок жорсткого відомчого поділу. Саме ця проблема тривалий час стримувала ефективний розвиток господарства, ускладнюючи виробничу кооперацію та збільшуючи витрати на транспортування продукції. «Ліквідація міжвідомчих бар'єрів дозволила різко

⁶⁷ Сила совнархозов - в живой святы с производством // Правда. - 5 августа 1957. - С. 1.

збільшити обсяг внутрішньорайонних поставок і звести до мінімуму міжреспубліканські поставки. Для скорочення витрат на транспортування в межах економічних районів будувалися спеціальні заводи і цехи з виробництва типових деталей і заготовок.»⁶⁸.

Вид продукції	1957 р.	1958 р.	1959 р.	1960 р.
Чавунне литво	3,7 %	36,7 %	54 %	60,2 %
Сталеве литво	3,7 %	5,3 %	27,4 %	60 %
Штамповані вироби	9 %	21,5 %	19,2 %	21,7 %

Таблиця 1. Динаміка виробництва типових промислових виробів в УРСР у 1957–1960 рр.

Прагнення до формування більш замкнених економічних комплексів у межах окремих районів, що відповідало загальній логіці децентралізації управління. Зростання внутрішньорайонних поставок свідчило про посилення виробничої кооперації на місцевому рівні та більш ефективного використання ресурсів без залучення віддалених регіонів.

Узагальнюючи результати функціонування раднаргоспної системи в Українській РСР, варто звернути увагу на зміни у структурі виробничих зв'язків та характері кооперації між підприємствами. Саме ці процеси найбільш виразно демонструють як досягнення, так і внутрішні суперечності проведених реформ. «Загалом у республіці, лише за перші чотири роки діяльності раднаргоспів удвічі скоротився обсяг вивезення виробів за кооперованими поставками. Упорядковано поставки у межах республіки і економічних районів. Здійснено концентрацію

⁶⁸ Державний архів Луганської області, ф. 2593, оп. 1, спр. 16, 85 арк

виробництва однотипної продукції на спеціалізованих підприємствах республіки.»⁶⁹.

Наведені дані свідчать про посилення внутрішньореспубліканської кооперації та прагнення до більш раціонального використання ресурсів у межах економічних районів. Скорочення залежності від зовнішніх поставок виглядало як позитивний результат, що дозволяв зменшити транспортні витрати та підвищити оперативність виробничих процесів.

Подальший розвиток раднаргоспної системи супроводжувався суттєвими змінами у структурі виробничої кооперації та господарських зв'язків між окремими регіонами СРСР. Особливо помітними ці процеси були в Українській РСР, яка володіла значним промисловим потенціалом і мала розгалужену систему міжгалузевих виробничих контактів. У цьому контексті реформа прагнула не лише скоротити надмірну залежність від союзних поставок, але й активізувати використання внутрішніх ресурсів республіки. «У результаті нарощування і кращого використання виробничих потужностей з випуску литва, поковок і гарячих штамповок, в УРСР обсяги міжреспубліканських кооперованих поставок скоротилися з 336 тис. т у 1958 р. до 235 тис. т у 1965 р., а кількість зв'язків за міжреспубліканською кооперацією за цей час зменшилася з 823 до 382. Далекі перевезення скоротилися удвічі. Одночасно зросли обсяги внутрішньореспубліканських кооперованих поставок: міжрайонних з 221 тис. т до 382 тис. т, внутрішньорайонних з 328 тис. т до 736 тис. т. Внутрішньогалузеві обсяги поставок зросли майже в 1,5 рази»⁷⁰.

Наведені статистичні дані демонструють масштабність змін, які відбулися внаслідок перебудови системи господарського управління. Скорочення

⁶⁹ Сила совнархозов - в живой святы с производством // Правда. - 5 августа 1957. - С. 1.

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 4820, оп. 1, спр. 1896, арк. 156

міжреспубліканських кооперованих поставок свідчило про прагнення раднаргоспів до формування більш автономних економічних районів, здатних забезпечувати значну частину виробничих потреб власними силами. Для Української РСР це означало посилення ролі внутрішньореспубліканських виробничих зв'язків та активніше використання потенціалу місцевої промисловості.

Особливо показовим є різке зменшення кількості міжреспубліканських коопераційних зв'язків — із 823 до 382. Це відображало не лише прагнення скоротити витрати на транспортування, але й загальну тенденцію до регіоналізації економіки в межах раднаргоспної системи.

Одним із головних напрямів економічної політики періоду «відлиги» стало поглиблення спеціалізації та концентрації виробництва, насамперед у галузях важкої промисловості. Саме через ці процеси радянське керівництво, а разом із ним і Микита Хрущов, намагалися підвищити ефективність функціонування промислового комплексу Української РСР та пристосувати його до нових економічних умов, створених після запровадження раднаргоспної системи. «За роки діяльності раднаргоспів проведено значну роботу зі спеціалізації і концентрації виробництва у важкій промисловості України. Здійснені заходи щодо концентрації виробництва однотипної продукції і припинення її випуску на малопотужних, технічно недостатньо розвинених підприємствах, з організації нових спеціалізованих підприємств з виробництва автомобілів. Це дало можливість підвищити питому вагу спеціалізованого виробництва у машинобудуванні до 80 % у 1958 р. і до 90 % у 1965 р., розвинути раціональніші кооперовані зв'язки, скоротити обсяги нерациональних перевезень і отримати значний економічний ефект»⁷¹.

⁷¹ ЦДАВО України, ф. 4820, оп. 1, спр. 1896, арк. 153

Раднаргоспна система прагнула подолати надмірну розпорошеність виробництва, яка сформувалася ще в умовах жорсткої міністерської моделі управління. Концентрація випуску однотипної продукції на великих спеціалізованих підприємствах мала забезпечити не лише економію ресурсів, але й підвищення технічного рівня виробництва.

У період правління Микити Хрущова особливу увагу приділяли скороченню дублювання виробництва та концентрації випуску складної технічної продукції на обмеженій кількості підприємств. «Наприклад, у важкому машинобудуванні заходи щодо впровадження галузевої спеціалізації дали можливість зосередити виробництво прокатного устаткування на п'яти заводах у 1965 р. замість одинадцяти у 1958 р.; збагачувального устаткування на одному замість п'яти, баштових кранів на восьми замість одинадцяти. Економічний ефект від спеціалізації у цій галузі промисловості склав понад 20 млн крб.»⁷².

Наведений уривок свідчить про прагнення радянської влади раціоналізувати систему промислового виробництва шляхом укрупнення підприємств та зосередження випуску окремих видів продукції на спеціалізованих заводах. Подібна політика дозволяла уникати паралельного виробництва однакової продукції на багатьох підприємствах, що вважалося економічно не вигідним і технічно застарілим підходом.

Водночас, незважаючи на суттєві організаційні труднощі, суперечливість реформ та численні недоліки системи раднаргоспів, офіційна радянська статистика фіксувала загальне зростання промислових показників упродовж 1958–1965 рр. Радянське керівництво використовувало ці дані як підтвердження ефективності економічної політики періоду «відлиги» та доказ «успішності» адміністративно-господарських реформ. Проте значна частина цих результатів була досягнута не

⁷² Там само ф. 4820, оп. 1, спр. 1896, арк. 153

завдяки якісним структурним змінам, а через подальше використання екстенсивних методів розвитку, посилення експлуатації ресурсної бази та концентрацію державних інвестицій у важкій промисловості.

Статистичні показники засвідчують, що впродовж функціонування раднаргоспів основна увага радянської влади й надалі була зосереджена на розвитку галузей, пов'язаних із військово-промисловим комплексом, важкою індустрією та енергетикою, тоді як соціальна сфера та виробництво товарів широкого вжитку залишалися другорядними напрямками економічної політики.

Показники розвитку промисловості УРСР (1958–1965 рр.)	Дані
Загальний ріст промислового виробництва	83 % ⁷³ .
Планове зростання за семирічкою 1959–1965 рр.	77 %
Зростання промисловості, підпорядкованої раднаргоспам	83,6 %
Зростання машинобудівної та металообробної промисловості	у 2,5 рази
Зростання хімічної промисловості	у 2,9 рази
Зростання енергетичної промисловості	у 2,2 рази ⁷⁴ .
Виплавка сталі	з 21,7 до 36,8 млн т ⁷⁵ .
Видобуток вугілля	з 164 до 193 млн т
Видобуток нафти	з 1,2 до 7,6 млн т

⁷³ ЦДАВО України, ф. 4820, оп. 1, спр. 1896, арк. 6

⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1930, 8 арк.

⁷⁵ ЦДАГОУ України, ф. 1, оп. 1, спр. 1927, 227 арк. 5

Видобуток газу	з 9,5 до 40 млрд м ³
Зростання легкої промисловості	у 1,4 рази
Зростання харчової промисловості	у 1,7 рази

Таблиця 2. Основні показники розвитку промисловості УРСР у період функціонування раднаргоспів (1958–1965 рр.)

Наведені статистичні дані свідчать про те, що економічна політика хрущовського періоду зберігала характерні риси сталінської моделі розвитку, попри декларації про реформування системи управління. Пріоритетним залишалося нарощування показників важкої промисловості, металургії, енергетики та видобувних галузей, що відповідало потребам загальносоюзного військово-промислового комплексу. Українська РСР продовжувала виконувати роль одного з головних індустріально-сировинних центрів СРСР, а її економічний потенціал значною мірою використовувався в інтересах союзного центру.

Особливо показовим є те, що найвищі темпи зростання демонстрували саме галузі, орієнтовані на забезпечення технічного та оборонного потенціалу держави. Водночас виробництво продукції легкої та харчової промисловості, безпосередньо пов'язаної із забезпеченням повсякденних потреб населення, розвивалося значно повільніше. Це свідчило про збереження диспропорцій радянської економіки, у межах якої потреби суспільства нерідко відходили на другий план порівняно із завданнями індустріального та військового розвитку.

Крім того, зростання промислових показників значною мірою забезпечувалося екстенсивними методами господарювання — розширенням видобутку сировини, збільшенням кількості підприємств та мобілізацією трудових ресурсів, а не якісною модернізацією виробництва чи підвищенням ефективності економіки.

Після проведення реформ у сфері промислового управління керівництво СРСР дедалі активніше намагалось здійснити масштабні перетворення і в аграрному секторі. Сільське господарство залишалося однією з найбільш проблемних галузей радянської економіки, а постійні труднощі із забезпеченням населення продовольством змушували владу шукати нові шляхи підвищення продуктивності. Саме в цьому контексті важливе місце в політиці Микити Хрущова посіла так звана кукурудзяна кампанія, яка стала однією з найбільш суперечливих складових періоду «відлиги». «Зазначене стосується і кукурудзяної програми, яка посіла одне з авангардних місць серед ініційованих М. С. Хрущовим заходів стосовно реанімації сільського господарства. Завдяки цьому кукурудза стала предметом особливої уваги всього радянського суспільства 50-х - початку 60-х рр. Саме через неї, на думку реформатора, лежав магістральний шлях до збільшення виробництва продуктів тваринництва, а отже, до покращення матеріального добробуту народу.»⁷⁶.

Наведений уривок демонструє, наскільки важливого значення Микита Хрущов надавав кукурудзяній кампанії у власній аграрній політиці. Саме розвиток кормової бази через масове вирощування кукурудзи розглядався ним як основа для стрімкого збільшення виробництва м'яса, молока та інших продуктів тваринництва. У межах офіційної радянської пропаганди кукурудза фактично перетворилася на символ модернізації сільського господарства та майбутнього «достатку» радянського суспільства.

Однією з найбільш дискусійних сторін аграрної політики Микити Хрущова стала саме оцінка результатів кукурудзяної кампанії. Попри масштабну державну підтримку та активне пропагандистське просування, її практичні наслідки викликали значну критику як серед сучасників, так і серед дослідників пізнішого

⁷⁶ Лубко І. М. Кукурудзяна програма М. С. Хрущова та її вплив на стан сільського господарства УРСР // Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 302.

часу. Особливо гостро питання постало в Українській РСР, де адміністративні методи впровадження нової аграрної політики нерідко суперечили реальним господарським можливостям регіонів.«Критики кукурудзяної програми М. С. Хрущова трактують її як однозначно негативне явище. “Насильне впровадження “цариці полів” не дозволило зробити її основою підйому тваринництва, валовий збір зерна за рахунок розширення посівів також не виправдався.”»⁷⁷.

Наведена оцінка відображає одну з головних проблем хрущовської аграрної політики — надмірну орієнтацію на адміністративний примус замість врахування економічних та природно-кліматичних особливостей сільського господарства. Масове розширення посівів кукурудзи часто здійснювалося директивними методами, без достатньої підготовки матеріальної бази, агротехнічного забезпечення та належного аналізу реальних потреб колгоспів і радгоспів.

Особливо гостро це питання розглядалося в контексті Української РСР, де традиційна структура землеробства зазнала суттєвих змін під впливом адміністративного розширення посівів кукурудзи.«Схожу оцінку ситуації дає його український колега Л. Беренштейн. “Кукурудза, по суті, не прижилася в Україні, а зменшення посівів озимої та ярої пшениці призвело до різкого падіння обсягу виробництва”, — стверджує учений.»⁷⁸.

Аграрна політика Микити Хрущова в багатьох випадках вступала у суперечність із реальними можливостями сільського господарства Української РСР. Масове впровадження кукурудзи нерідко здійснювалося за рахунок скорочення площ під традиційними зерновими культурами, які історично займали провідне місце в українському землеробстві та були краще пристосовані до природно-кліматичних умов більшості регіонів республіки. Оцінюючи наслідки

⁷⁷ Там само С.302

⁷⁸ Беренштейн Л. Ю. Аграрні проблеми в діяльності М. С. Хрущова // Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р. , присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова. - К., 1995.

кукурудзяної кампанії, необхідно враховувати не лише її очевидні прорахунки, але й загальний стан радянського сільського господарства, яке впродовж тривалого часу перебувало у кризовому становищі. Саме тому однозначно негативне трактування аграрної політики Микити Хрущова не завжди дозволяє повною мірою зрозуміти складність процесів, що відбувалися в Українській РСР у період «відлиги». «Не варто залишати поза увагою той факт, що вкрай поспішне, обтяжене гігантоманією розширення кукурудзяних площ призвело до певного розбалансування хлібо-фуражного комплексу. Проте, на нашу думку, реальний стан справ у сільському господарстві був значно складніший, ніж позірно-лубочні картини, змальовані критиками М. Хрущова.»⁷⁹.

Наведений уривок звертає увагу на суперечливий характер аграрних реформ доби Хрущова. Безперечно, надмірно швидке розширення посівів кукурудзи, яке нерідко супроводжувалося елементами кампанійщини та гігантоманії, негативно позначилося на структурі сільськогосподарського виробництва. Порушення балансу між зерновими та кормовими культурами створювало додаткові труднощі як для забезпечення населення продовольством, так і для функціонування тваринницького сектору.

Поступово результати кукурудзяної кампанії дедалі чіткіше демонстрували головні суперечності аграрної політики періоду «відлиги». Намагання досягти швидких економічних результатів за допомогою адміністративного тиску та масштабних директивних рішень виявило обмеженість самої моделі управління сільським господарством, яка продовжувала зберігати риси жорсткої командно-адміністративної системи. «Як зазначає з цього приводу С. Кульчицький,

⁷⁹ Лубко І. М. Кукурудзяна програма М. С. Хрущова та її вплив на стан сільського господарства УРСР // Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 302

“кукурудзяна епопея” з усією переконливістю довела, що аграрна політика радянського керівництва залишалася волюнтаристською .»⁸⁰.

Волюнтаризм, про який говорить Станіслав Кульчицький, проявлявся насамперед у прагненні керівництва держави реалізувати масштабні перетворення без достатнього врахування економічних можливостей, природно-кліматичних умов та реального стану аграрного сектору.

Ще до початку масштабного розгортання хрущовської аграрної політики існували суттєві проблеми, пов'язані з технологією вирощування кукурудзи та рівнем її врожайності, що значною мірою визначало сприйняття цієї культури серед населення і керівників господарств. «Сіяли кукурудзу на незначних площах, малопродуктивним насінням, належним чином не обробляли, а тому і врожаї збирали досить низькі. Внаслідок цього в більшості регіонів України склалося неприхильне ставлення до кукурудзи. З 1949 по 1953 рр. площі посівів кукурудзи постійно зменшувалися.»⁸¹.

Ще наприкінці сталінської доби кукурудза не займала провідного місця в структурі українського землеробства, а низький рівень агротехнічного забезпечення не дозволяв отримувати стабільно високі врожаї. Використання малопродуктивного насіння та недостатня обробка посівів значно обмежували ефективність її вирощування.

У низці господарств керівники та агрономи, спираючись на власний практичний досвід, вбачали у вирощуванні кукурудзи певні економічні переваги, насамперед у розвитку тваринництва та зміцненні кормової бази колгоспів. «Слід, однак, зазначити, що попри загальну неприхильність до цієї культури, деякі керівники господарств, що переконалися в її вигоді, сіяли кукурудзу навіть

⁸⁰ Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956 - 1964) //

Історія України. - N 8. С.14

⁸¹ Ткаченко О. За високі врожаї кукурудзи в усіх колостах // Радянська Україна. - 1959. - N 11.

С.2

понадпланово. Так, агроном колгоспу ім. Хрущова Городницького району Житомирської області Д. Стадник зауважував, що результати попередніх років переконали його в доцільності поширення посівів кукурудзи: навіть при урожаї 30 ц зерном, зібраним з 1 га, можна відгодувати 6–7 свиней вагою 650–750 кг.»⁸².

Наведений приклад свідчить про те, що кукурудзяна кампанія не зводилася виключно до адміністративного примусу чи суто політичної акції. У певних регіонах та окремих господарствах кукурудза дійсно демонструвала економічну ефективність, особливо у сфері тваринництва, на розвиток якого Микита Хрущов покладав великі надії.

Важливе місце у хрущовській аграрній політиці посідало прагнення забезпечити стрімкий розвиток тваринництва, яке в повоєнний період залишалося однією з найбільш проблемних галузей радянського сільського господарства. Саме необхідність зміцнення кормової бази стала одним із головних аргументів на користь масштабного розширення посівів кукурудзи в Українській РСР та інших союзних республіках. «Основним лейтмотивом різкого розширення вирощування кукурудзи було намагання М. С. Хрущова вирішити одну із найболючіших проблем сільського господарства — створення надійної кормової бази тваринництва.»⁸³.

Микита Хрущов вважав, що саме нестача якісних кормів стримує розвиток тваринництва та не дозволяє різко збільшити виробництво м'яса й молочної продукції. У його баченні кукурудза мала стати універсальною культурою, яка забезпечила б господарства необхідною кількістю кормів і створила умови для підвищення продуктивності колгоспного виробництва.

М. Хрущов прагнув сформувати у суспільстві переконання, що саме розширення посівів кукурудзи здатне забезпечити швидке зростання добробуту

⁸² Стадник Д. Широко впроваджувати досвід передовиків кукурудзосіяння // Радянська Україна. - 1954. - № 88.С.2

⁸³ Хрущов М. С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи: У 7-ми т. - І.1. Вересень 1953 - січень 1955 р. - К., 1963. с.26

колгоспного села. У партійній риторичі ця культура дедалі більше подавалася не лише як важливий елемент розвитку тваринництва, але й як засіб підвищення матеріального становища селянства. «У виступі на обласній нараді директор Сенчанської МТС Полтавської області І. Чередниченко зазначав: “Коли ми збільшимо врожай кукурудзи лише на 1 ц з кожного гектара, то вже це дасть можливість підвищити натуральну оплату трудодня на 624 гр. зерна. А коли підвищити урожай на 2, 3, 4 ц?! А кукурудза — це не тільки зерно. Це ж і високі доходи від громадського тваринництва, що, в свою чергу, подвоїть-потроїть грошову оплату трудодня. Щоб досягти цього, ми зобов’язані збільшити необхідний зернофуражний баланс колгоспів. Культурою, яка здатна забезпечити його, є кукурудза. Вона дасть великий вихід свинини, високі надої молока.”»⁸⁴.

Наведений уривок яскраво демонструє, яким чином у добу Хрущова формувалося офіційне бачення ролі кукурудзи у розвитку радянського сільського господарства. Основний акцент робився на її здатності забезпечити стабільну кормову базу для тваринництва, що, у свою чергу, мало сприяти підвищенню продуктивності колгоспів і покращенню матеріального становища селян. Особливо показовим є те, що кукурудза подавалася не лише як аграрна культура, а фактично як універсальний інструмент розв’язання економічних проблем радянського села. У виступах партійних і господарських керівників постійно наголошувалося на можливості підвищення оплати трудоднів, збільшення виробництва м’яса та молока, а також зміцнення фінансового становища колгоспів.

Подібні настрої та оцінки були характерними не лише для окремих керівників колгоспів чи місцевих партійних працівників, але й поступово ставали частиною загальносоюзної аграрної політики. Курс на різке розширення посівів кукурудзи дедалі активніше підтримувався на найвищому державному рівні, а сама

⁸⁴ Чепурний Ю. Справа честі // Радянська Україна . - 1955. - № 48. С.3

культура почала розглядатися як один із головних інструментів подолання кризових явищ у сільському господарстві. «На Всесоюзній нараді працівників МТС, що проходила в січні 1954 р., вказувалося: оскільки основою всього сільськогосподарського виробництва є зернове господарство, то необхідно провести низку заходів, спрямованих на значне збільшення врожайності зернових культур, і особливу увагу при цьому потрібно приділити такій високоврожайній культурі, як кукурудза.»⁸⁵.

Вже на початку 1954 року кукурудзяна кампанія остаточно перетворювалася на один із пріоритетних напрямів аграрної політики Микити Хрущова. У радянському керівництві дедалі більше утверджувалася думка про те, що саме завдяки кукурудзі можливо швидко збільшити виробництво зерна, зміцнити кормову базу та забезпечити зростання продукції тваринництва.

Прагнення забезпечити швидке зростання врожайності кукурудзи змушувало радянське керівництво шукати нові підходи до організації сільськогосподарського виробництва. У межах хрущовської аграрної політики дедалі більше уваги приділялося не лише розширенню посівних площ, але й підвищенню якості насіннєвого матеріалу та впровадженню сучасніших агротехнічних методів. «Одним із ефективних засобів підвищення врожайності кукурудзи є сівба гібридним насінням. Тому М. С. Хрущов спеціально закликав організувати виробництво гібридного насіння в кожному колгоспі з таким розрахунком, щоб у найближчі 2–3 роки засівати плантації кукурудзи виключно гібридним насінням.»⁸⁶.

⁸⁵ Звернення учасників Всесоюзної наради МТС, скликаної ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР в січні 1954 р. // Радянська Україна. - 1954. - N 25.С.2

⁸⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 - 1971. (Ін-т історії партії при ЦК Компартії України - філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС) • Видання 8-е, доповн. і виправл. - І. 7 (1955-1959). - К., 1981.С.21.

У цьому простежується прагнення Микити Хрущова надати кукурудзяній кампанії більш науково-організованого характеру. Використання гібридного насіння розглядалося як один із головних засобів підвищення врожайності та забезпечення стабільної кормової бази для розвитку тваринництва. Саме тому союзне керівництво намагалося максимально швидко поширити нові методи вирощування кукурудзи в колгоспах Української РСР. «З цією метою вже навесні 1955 р. у багатьох колгоспах республіки почали закладатися ділянки гібридизації. Під них відводили найродючіші землі, закріплювали кращі ланки, при догляді за посівами застосовували передову агротехніку. Так, в Одеській області ділянки гібридизації закладали на площі понад 11,5 тис. га.»⁸⁷.

Наведений уривок свідчить про те, що кукурудзяна кампанія супроводжувалася значною мобілізацією ресурсів. Для ділянок гібридизації виділялися найбільш родючі землі, а до роботи залучалися найкращі виробничі бригади. Це демонструє, наскільки великого значення партійне керівництво надавало реалізації аграрних ініціатив Хрущова.

Подальше розгортання кукурудзяної кампанії супроводжувалося активною пропагандою так званого передового досвіду, який мав переконати колгоспне селянство у високій ефективності нової аграрної політики. У партійній пресі, спеціальних методичних матеріалах та виступах керівників дедалі частіше наголошувалося на прикладах господарств, що демонстрували високі врожаї кукурудзи та успіхи у розвитку тваринництва. У пам'ятці для бригадирів і ланкових колгоспів УРСР на 1955 р. «“Як одержати високий врожай кукурудзи” представлено результати, досягнуті кукурудзводами-передовиками. Підкреслено, що у 1954 р. ланковий колгоспу “Червоний партизан” Лихівського району, що на Дніпропетровщині, Марко Озерний зібрав 224 ц кукурудзи (в качанах) із га.

⁸⁷ Редакційна стаття. У Міністерстві сільського господарства Української РСР // Радянська Україна. - 1955. - №169.С.2

Колгосп ім. Сталіна Крижопільського району Вінницької області з площі 685 га зібрав по 31 ц зерна і з 33 га по 616 ц силосної маси кукурудзи з га тощо.»⁸⁸.

Наведені приклади свідчать про те, що радянське керівництво прагнуло створити образ кукурудзи як надзвичайно перспективної та високоврожайної культури, здатної забезпечити швидке піднесення сільського господарства. Саме через демонстрацію успіхів окремих господарств партійний апарат намагався сформуванати переконання у правильності аграрного курсу .

Подальше розгортання кукурудзяної кампанії засвідчило, що для Микити Хрущова вона поступово перетворювалася не лише на один із напрямів аграрної політики, а фактично на загальнодержавну програму реформування сільського господарства. Відтепер питання розширення посівів кукурудзи почало розглядатися як стратегічне завдання союзного масштабу, виконання якого перебувало під безпосереднім контролем партійного керівництва. «У січні 1956 р. спеціальною постановою ЦК КПРС М. Хрущов проголосив розширення посівів кукурудзи найголовнішим партійно-господарським завданням.»⁸⁹

Фактично йшлося про перетворення кукурудзи на центральний елемент аграрної політики періоду «відлиги». Відтепер виконання планів щодо її вирощування ставало одним із головних показників ефективності роботи місцевих партійних і господарських органів. Особливо показовим є використання формулювання «найголовніше партійно-господарське завдання», що демонструє характерну рису радянської системи — тісне переплетення економічної політики з політичним контролем. Для Української РСР це означало подальше посилення адміністративного тиску на колгоспи та радгоспи, які були змушені максимально швидко збільшувати площі посівів кукурудзи незалежно від місцевих умов і

⁸⁸ ЦДАГО України. - ф. 1. - п. 80. - Спр. 1185.с.20

⁸⁹ Хрущов М. С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи: У 7-ми т. - Г. 2. Лютий 1955 – січень 1958 р. - К., 1963. С.158-159

господарських можливостей. «Він особисто контролював хід виконання цієї постанови, пишаючись власними підрахунками, за якими кукурудза давала 500–600 ц зеленої маси з га, що дозволяло повністю вирішити проблему кормового забезпечення.»⁹⁰.

Цей уривок особливо яскраво відображає персоналізований характер аграрної політики Микити Хрущова. Кукурудзяна кампанія значною мірою була пов'язана саме з його особистими переконаннями та уявленнями про шляхи модернізації радянського села. Хрущов був переконаний, що різке збільшення виробництва кормів дозволить у найкоротші терміни здійснити справжній прорив у розвитку тваринництва та підвищенні життєвого рівня населення.

Попри масштабність кукурудзяної кампанії та постійні заяви про її успішність, уже наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. дедалі виразніше проявлялися серйозні проблеми у практичній реалізації аграрної політики Микити Хрущова. Надмірна поспішність у проведенні реформ, постійне адміністративне втручання та недостатня матеріально-технічна база суттєво ускладнювали функціонування сільського господарства Української РСР. «Втрати під час зборів врожаю досягали 5–8 ц з га, або близько 15 % фактичного його збору»⁹¹.

Наведені дані свідчать про глибокі організаційні проблеми, які супроводжували кукурудзяну кампанію. Значні втрати врожаю були пов'язані не лише з технічними труднощами, але й із загальною неготовністю колгоспної системи до різкого розширення посівів кукурудзи. У багатьох господарствах бракувало сучасної техніки, спеціалізованих комбайнів, належних умов для зберігання врожаю та кваліфікованих кадрів.

⁹⁰ Пленум Центрального Комітета Коммунистической партии Советского Союза. 15 - 19 декабря 1958 г.

Стеногр. отчет. - М., 1958. С.47

⁹¹ ЦАГО України. - ф. 1. - Оп. 80. - Спр. 1252.С.80.

Особливо гостро ці труднощі проявлялися в Українській РСР, де місцеві партійні органи нерідко були змушені виконувати завищені плани без урахування реального стану господарств. У результаті значна частина зусиль, спрямованих на збільшення виробництва зерна та кормів, фактично нівелювалася через великі втрати під час збирання врожаю. «На січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС керівництво УРСР зазнало гострої критики за те, що в 1960 р. мало місце недовиконання плану валового збору зерна на 14,9 %.»⁹².

Попри постійне адміністративне посилення кукурудзяної кампанії радянському керівництву так і не вдалося досягти очікуваних результатів. Недовиконання планів валового збору зерна стало серйозним ударом по авторитету хрущовської аграрної політики, яка тривалий час подавалася як один із головних напрямів модернізації радянського села. Особливо показовим є те, що критика була спрямована саме на керівництво Української РСР. Це вкотре засвідчувало характерну особливість радянської системи управління, за якої відповідальність за невиконання союзних планів перекладалася переважно на республіканські та місцеві органи влади, навіть тоді, коли самі економічні рішення ухвалювалися централізовано в Москві.

Після певного послаблення сталінських практик у період «відлиги» радянська внутрішня політика не відмовилася від ідеологічного контролю над духовною сферою. Навпаки, у другій половині 1950-х — першій половині 1960-х рр. антирелігійний курс набув системнішого та більш нормативно оформленого характеру, що дозволяло здійснювати тиск на релігійні організації не через масові репресії, а через адміністративні та правові механізми. У цьому контексті політика Микити Хрущова щодо релігії стала одним із проявів прагнення радянської держави до повної ідеологічної уніфікації суспільства. «Розпочався цей наступ

⁹² Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії України. 26 - 28 січня 1961 р. Матеріали пленуму. - К., 1961. С. 143

шляхом внесення до нормативної бази у центрі і на місцях змін, спрямованих на підрив економічних основ життєдіяльності релігійних організацій.»⁹³.

Наведений фрагмент відображає зміну підходів радянської влади до обмеження релігійного життя. Якщо раніше тиск часто мав прямий каральний характер, то тепер він реалізовувався через поступове звуження матеріальної бази церковних структур, що робило їх діяльність дедалі більш ускладненою та залежною від державних рішень.

Особливо інтенсивно ці процеси проявилися в Українській РСР, де релігійні традиції залишалися глибоко вкоріненими в суспільстві. Саме тут антирелігійна політика поєднувала адміністративне закриття громад із загальним скороченням інституційної присутності церкви. «В Україні наприкінці антицерковної кампанії структура Римо-католицької церкви скоротилась у шість разів: якщо у 1945 р. РКЦ мала 622 громади в 15 областях республіки, то у 1964 р. — 101 громаду у 8 областях»⁹⁴.

Ці дані засвідчують масштабність трансформацій, що відбулися в релігійній сфері протягом кампанії. Скорочення кількості громад римо-католицької церкви демонструє не епізодичний, а системний характер державного втручання, спрямованого на звуження впливу релігійних інституцій у суспільному житті.

Подальше розгортання антирелігійної кампанії в період «відлиги» засвідчило прагнення радянського керівництва не лише обмежити діяльність церков, але й максимально послабити їх організаційну структуру. У другій половині 1950-х рр. адміністративний тиск на релігійні громади дедалі посилювався, а державна політика щодо церкви набувала більш системного та цілеспрямованого характеру. «У 1958—1959 рр. посилюється практика скорочення зареєстрованих громад і

⁹³ «Усилить научно-атеистическую работу» // «Коммунист». — 1958. — № 17. № 91—98

⁹⁴ «Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України). — Ф. 4648.» Спр. 237. Арк. 69

зняття з реєстрації духовенства. Ще у 1958 р. у пропозиціях, внесених уповноваженим РСРК по УРСР до союзного центру, пропонувалося в межах СРСР заборонити об'єднання дрібних релігійних громад в одну більшу, щоби полегшити зняття їх з реєстрації, скоротити кількість духовенства, категорично заборонити іноземним туристам ввозити в СРСР релігійну літературу тощо»⁹⁵.

Наведений уривок демонструє, що антирелігійна політика Микити Хрущова поступово виходила за межі локальних адміністративних заходів і перетворювалася на комплексну систему обмежень, спрямованих на поступове витіснення релігії із суспільного життя. Особливо показовим є прагнення влади ускладнити навіть можливість організаційного об'єднання дрібних релігійних громад, що свідчило про намір максимально послабити їхню життєздатність.

Подальші заходи радянської влади у межах антирелігійної кампанії свідчили про прагнення встановити максимально жорсткий контроль над внутрішнім життям релігійних громад. Особливої уваги партійно-державний апарат надавав діяльності духовенства, яке розглядалося як головний чинник збереження церковного впливу серед населення. Саме тому політика обмежень дедалі більше спрямовувалася не лише проти окремих релігійних структур, але й безпосередньо проти священнослужителів. «У запланованих на 1959 р. заходах уповноважений РСРК по УРСР пропонував стосовно структур РКЦ “звести до мінімуму роз’їзди ксьондзів до приходів, де немає постійного ксьондза. Цей захід безумовно позначиться на зниженні відвідування віруючими костелів, виконанні релігійних обрядів і сприятиме розпаду громад, які знаходяться у радіусі від 3 до 7 км від костела, де є постійний служитель культу”. Активних ксьондзів (Гладисевича з Полонного Хмельницької області, Усиського з Золочева Львівської області, Кизмака з Мукачева Закарпатської області) влада перереєструвала з більших парафій на

⁹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 292—294.

дрібніші “з метою обмеження, а також зручнішого контролю за діяльністю ксьондзів”»⁹⁶.

Механізми реалізації антирелігійної політики в Українській РСР у період правління Микити Хрущова. Радянська влада свідомо прагнула ізолювати релігійні громади одна від одної, обмежити контакти духовенства з віруючими та поступово послабити церковну мережу через адміністративні заходи.

Подальше посилення антирелігійної кампанії супроводжувалося дедалі активнішою координацією дій між союзними та республіканськими органами влади. Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. боротьба з релігійними організаціями фактично перетворилася на один із напрямів внутрішньої політики радянської держави, де важливе місце посідав постійний адміністративний нагляд за діяльністю духовенства та віруючих. «21—22 листопада 1960 р. у Києві було проведено нараду уповноважених РСРК при Вінницькому, Житомирському, Закарпатському, Львівському, Тернопільському та Хмельницькому облвиконкомах, присвячену “посиленню контролю за діяльністю католицького духовенства та релігійних громад католиків на Україні”»⁹⁷.

Радянське керівництво розглядало римо-католицьку церкву як один із головних об’єктів антирелігійної політики в Українській РСР. Особливу увагу привертає той факт, що нарада охоплювала саме західні області республіки, де католицькі традиції зберігали значний вплив серед населення. Сам характер подібних нарад демонструє високий рівень централізації антирелігійної кампанії. Діяльність місцевих органів влади координувалася через систему уповноважених

⁹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 4648. Арк. 237.

⁹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 4648. Арк. 237

Ради у справах релігійних культів, що дозволяло союзному центру контролювати реалізацію політики щодо релігійних громад безпосередньо на місцях.

Практична реалізація антирелігійної політики в Українській РСР дедалі більше ґрунтувалася на методах поступового адміністративного виснаження релігійних громад. Радянське керівництво прагнуло не лише контролювати діяльність духовенства, але й створити умови, за яких церковне життя втрачало б свою активність без необхідності відкритих масових репресій. «Обласні уповноважені у доповідях на листопадовій 1960 р. нараді в республіканській РСРК зазначали, що “вжиті заходи з обмеження роз’їздів ксьондзів до релігійних громад, які не мають постійних служителів культу, себе виправдали. Тривала відсутність ксьондза в громаді веде поволі до затухання її діяльності»⁹⁸.

Радянська влада свідомо намагалася послабити релігійне життя не шляхом прямої ліквідації всіх громад, а через поступове руйнування їхньої внутрішньої організації та обмеження контактів віруючих із духовенством. Особливо показовим є те, що самі представники державного апарату відкрито визнавали ефективність подібної політики. Фактично тривала відсутність священнослужителів розглядалася владою як засіб поступового «затухання» релігійної активності населення.

Подальше посилення адміністративного тиску на релігійні організації в Українській РСР призвело до помітного скорочення мережі католицьких громад та чисельності духовенства. Антирелігійна кампанія дедалі більше набувала характеру системної державної політики, спрямованої на поступове звуження релігійного життя в республіці. «У 1960 р. в УРСР було закрито 20 костелів і, відповідно, знято з реєстрації 20 громад, кількість ксьондзів скоротилася до 48 осіб на 133 легально існуючі громади. Щодо діяльності уповноважених РСРК у відповідних областях, то

⁹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) Оп. 24. Спр. 5205. Арк. 354.

за розпорядженням Києва “вона і далі має бути спрямована на використання всіх законних можливостей для обмеження сфери впливу католицького духовенства, скорочення сітки католицьких громад.»⁹⁹.

Скорочення кількості костелів, громад і духовенства демонструє, що радянська влада цілеспрямовано прагнула послабити організаційну основу римо-католицької церкви в Українській РСР. Особливо показовим є використання формулювання про «використання всіх законних можливостей» для обмеження діяльності духовенства. Це свідчить про те, що антирелігійна політика дедалі більше спиралася саме на адміністративно-правові механізми контролю.

Подальше розгортання антирелігійної кампанії на початку 1960-х рр. призвело до масового закриття культових споруд на території Української РСР. Особливо вразливими виявилися ті храми та молитовні будинки, які не мали офіційного статусу пам’яток архітектури й тому фактично залишалися без будь-якого державного захисту. «Ще трагічнішою була доля звичайних храмів і молитовних будинків, які не підпадали під категорію пам’яток архітектури. Їх із прийняттям урядової постанови 1961 р. сотнями почали знімати з реєстрації, прирікаючи на руйнацію і нищення (а громади — на “саморозпад”). Якщо у 1960 р. було знято з реєстрації 747 храмових споруд, то у 1961 — вже 997, а у 1962 р. — 1144. Найбільше храмів було закрито у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій та Вінницькій областях, регіонах традиційного поширення католицизму.»¹⁰⁰.

Різде посилення антирелігійної політики в період правління Микити Хрущова. Масове зняття храмів із реєстрації фактично означало їхню подальшу ліквідацію, оскільки після цього релігійні громади втрачали право на легальне

⁹⁹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. Оп. 24. — Спр. 5116. — Арк. 330

¹⁰⁰ Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50—60-х років на Україні // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. С.73

існування, а самі культові споруди часто залишалися без догляду, руйнувалися або переобладнувалися під господарські потреби.

Подальша радикалізація антирелігійної політики радянського керівництва на початку 1960-х рр. була безпосередньо пов'язана із загальним загостренням внутрішньополітичної та соціально-економічної ситуації в СРСР. Невдачі економічних реформ, кризові явища у сільському господарстві, зростання дефіциту продовольства та поступове падіння авторитету партійно-державного керівництва спонукали владу до посилення ідеологічного контролю над суспільством. «Останнього, але найжорстокішого, наступу на церкву в СРСР було покладено рішеннями червеневого пленуму ЦК КПРС 1963 р., який у надзвичайно складних внутрішніх економічних і політичних умовах, що склалися на той час в країні, переводив увагу партії та народу з реальних гострих проблем сьогодення на пошук “внутрішніх ворогів”, рішучу боротьбу з “буржуазними пережитками”, тобто релігією і церквою, що так тоді стали називатися.»¹⁰¹.

Наведений уривок дає підстави стверджувати, що антирелігійна кампанія початку 1960-х рр. стала не лише складовою атеїстичної політики радянської держави, але й важливим інструментом внутрішньополітичної стабілізації режиму. В умовах наростання кризових тенденцій радянське керівництво прагнуло переорієнтувати суспільну увагу із соціально-економічних проблем на боротьбу з так званими «буржуазними пережитками», до яких офіційна ідеологія зараховувала релігію та церковні інституції.

Отже, період перебування Микити Хрущова при владі став одним із найбільш суперечливих етапів в історії Української РСР другої половини ХХ ст. Політика «відлиги», що розгорнулася після смерті Й. Сталіна, супроводжувалася спробами часткової лібералізації радянської системи, реформуванням механізмів

¹⁰¹ Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50—60-х років на Україні // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. — С. 8—9, 21—26.

державного управління та переорієнтацією окремих напрямів соціально-економічного розвитку. Водночас більшість ініційованих перетворень залишалися обмеженими рамками командно-адміністративної системи та не передбачали відмови від монополії партійно-державного апарату на владу.

Одним із ключових напрямів політики М. Хрущова стало реформування економічної системи, насамперед через створення раднаргоспів. Ліквідація галузевих міністерств і перехід до територіального принципу управління промисловістю були спрямовані на подолання надмірної централізації, скорочення бюрократичного апарату та наближення управлінських структур до виробництва. На початковому етапі ця реформа сприяла певному пожвавленню промислового розвитку Української РСР, розширенню внутрішньореспубліканської кооперації, спеціалізації підприємств та скороченню нераціональних міжреспубліканських перевезень. Водночас уже на початку 1960-х рр. стали очевидними системні недоліки раднаргоспної моделі, пов'язані із посиленням господарської розрізненості, дублюванням функцій управління та зростанням труднощів у координації загальносоюзного виробництва.

Помітний вплив на економічний розвиток республіки справила також хімізація промисловості, яка стала одним із пріоритетних напрямів хрущовської модернізаційної політики. Значні капіталовкладення у створення підприємств «великої хімії» сприяли швидкому зростанню хімічної галузі в УРСР, появі нових промислових центрів та збільшенню обсягів виробництва продукції стратегічного значення. Проте форсований характер цих перетворень нерідко супроводжувався диспропорціями у розвитку економіки, перевантаженням ресурсної бази та нехтуванням екологічними наслідками індустріалізації.

Важливе місце у політиці М. Хрущова посідали аграрні реформи, центральним елементом яких стала так звана «кукурудзяна кампанія». Її реалізація була пов'язана із прагненням радянського керівництва вирішити проблему

кормової бази тваринництва та підвищити продуктивність сільського господарства. Попри окремі позитивні результати, пов'язані із впровадженням нових агротехнічних методів та розширенням використання гібридного насіння, кампанія значною мірою набула волюнтаристського характеру. Адміністративне насадження кукурудзи без урахування природно-кліматичних особливостей окремих регіонів Української РСР призвело до порушення структури посівних площ, зниження врожайності традиційних зернових культур та загального поглиблення кризових явищ у сільському господарстві.

Не менш суперечливими були процеси десталінізації, що розгорнулися після XX з'їзду КПРС 1956 р. Засудження культу особи Й. Сталіна започаткувало певну лібералізацію суспільно-політичного життя, часткове оновлення партійно-державного апарату та послаблення атмосфери масового страху, характерної для попередньої доби. Однак критика сталінізму не ставила під сумнів самі засади радянської системи. Навпаки, десталінізація значною мірою сприяла зміцненню позицій нової партійної номенклатури, яка отримала гарантії політичної стабільності та недоторканності.

Особливо суперечливий характер мала антирелігійна кампанія кінця 1950-х — початку 1960-х рр., що стала одним із найбільш репресивних проявів політики хрущовської «відлиги». Незважаючи на деклароване прагнення до демократизації суспільства, радянська влада вдалася до масштабного адміністративного наступу на релігійні інституції. Закриття храмів, скорочення кількості релігійних громад, обмеження діяльності духовенства та активне впровадження атеїстичної пропаганди свідчили про прагнення держави встановити повний контроль над духовним життям населення. Особливо гостро ці процеси проявилися в західних областях Української РСР, де релігія залишалася важливим елементом суспільної та культурної ідентичності.

Таким чином, політика Микити Хрущова щодо Української РСР у період «відлиги» мала складний і суперечливий характер. З одного боку, вона сприяла певному послабленню репресивного режиму, активізації економічного розвитку та спробам модернізації радянської системи. З іншого — більшість реформ реалізовувалися адміністративно-командними методами, супроводжувалися волюнтаризмом та не виходили за межі тоталітарної моделі управління. У результаті хрущовські перетворення не змогли усунути глибинні суперечності радянської системи, а їхня непослідовність значною мірою зумовила подальше наростання кризових явищ у суспільно-політичному та економічному житті Української РСР у наступні десятиліття.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній бакалаврській роботі здійснено комплексний історичний аналіз діяльності Микити Сергійовича Хрущова в контексті суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку Української РСР протягом трьох драматичних десятиліть. Опрацювання історіографічного доробку та різнопланової джерельної бази, яка поєднує офіційні партійні документи, матеріали репресивних органів, воєнні звіти та суб'єктивну за своєю природою мемуаристику, дозволило відійти від лінійних радянських чи заідеологізованих оцінок. Дослідження дало змогу реконструювати діяльність радянського лідера як складову системної трансформації тоталітарного режиму, виявивши глибоку суперечливість його постаті для історії України від кінця 1930-х до середини 1960-х років.

Адміністративно-політична діяльність М. Хрущова у передвоєнний період продемонструвала його роль як надійного та ефективного виконавця волі московського партійного центру в УРСР. Очоливши республіканську партійну організацію у 1938 році на заліках «Великого терору», він безпосередньо інтегрувався в механізми сталінської репресивної політики. Його перші роки правління ознаменувалися масштабними кадровими чистками, ліквідацією залишків політики коренізації та жорстким ідеологічним наступом на українську культуру під гаслами боротьби з «буржуазним націоналізмом». УРСР, яка мала значний соціально-економічний потенціал, займала стратегічне місце в господарстві СРСР, через що сталінське керівництво суворо контролювало ключові об'єкти економіки та суспільно-політичні настрої. Форсована індустріалізація й мілітаризація республіки супроводжувалися жорстким дисциплінуванням праці, а в період третьої п'ятирічки, попри певні зрушення в розвитку соціальної інфраструктури, хронічною проблемою залишалася житлова сфера.

Інтенсивна репресивна політика радянського режиму в УРСР у 1938–1941 роках безпосередньо координувалася М. Хрущовим, чия роль у впровадженні каральних заходів була визначальною. Репресії охоплювали не лише політичних опонентів, але й найрізноманітніші соціальні групи, що призвело до арештів, депортацій та екзекуцій тисяч осіб. Після приєднання західноукраїнських земель у 1939 році ця практика була розширена на нові території й супроводжувалася масовими арештами, репресіями проти національних та релігійних груп, а також тотальним пошуком «ворогів народу» серед місцевого населення.

У роки Другої світової війни М. Хрущов діяв у подвійній іпостасі — як керівник республіканської парторганізації та як член військових рад низки фронтів. Дослідження підтверджує його глибоку залученість до практичних процесів воєнного управління, зокрема організації евакуації промисловості, координації мобілізаційних кампаній, забезпечення функціонування тилу та керівництва радянським підпільним і партизанським рухами. Водночас цей період виявив системні прорахунки вищого керівництва, коли мобілізаційні директиви видавалися без урахування реальної обстановки на фронті, прирікаючи цивільне населення на катастрофічні ризики. Отриманий фронтовий досвід та тривале перебування безпосередньо в зоні бойових дій стали ключовими факторами, що змінили політичну психологію Хрущова та сформували підґрунтя для його майбутнього реформаторського курсу.

Період одноосібного правління М. Хрущова, відомий в історії як «відлига», приніс кардинальні, але внутрішньо суперечливі зміни в життя Української РСР. Ініційований ним курс на десталінізацію та засудження культу особи Й. Сталіна послабив систему масового терору, ліквідував ГУЛАГ та започаткував процеси реабілітації безпідставно засуджених громадян. Проте аналіз суспільно-політичного життя свідчить, що ця лібералізація мала обмежений, «керований» характер: вона була спрямована на захист і стабілізацію становища самого

номенклатурного класу від деспотичного свавілля, тоді як сутність тоталітарного контролю над суспільством, ідеологічний диктат та переслідування інакомислящих зберігалися.

Модернізаційні та економічні реформи «відлиги» в УРСР зафіксували перехід від жорсткої галузевої вертикалі до територіального принципу управління через систему раднаргоспів. Цей крок тимчасово розвантажив бюрократичну машину, посилив роль республіканських управлінських еліт, активізував регіональну кооперацію та стимулював розвиток провідних індустріальних секторів. Суттєвим досягненням періоду стало реальне покращення рівня життя громадян, що виявилось у розгортанні масштабного масового житлового будівництва та зростанні соціальних гарантій. Проте волюнтаристський стиль керівництва М. Хрущова, ігнорування природно-кліматичних та економічних законів — що найяскравіше проявилось у директивному насадженні кукурудзи за рахунок традиційних зернових культур — призвели до порушення посівних структур, дефіциту продовольчих товарів і загального поглиблення кризи в аграрному секторі України на початку 1960-х років.

Таким чином, еволюція політичного курсу Микити Хрущова відображає складну трансформацію радянської системи управління від сталінського деспотизму до ліберально-тоталітарного стану. Для України його доба залишилася періодом глибокого історичного парадоксу: з одного боку, він був безпосередньо причетний до кривавих репресій кінця 1930-х років, здійснював русифікаторський тиск та руйнував сільське господарство волюнтаристськими кампаніями; з іншого — саме за його правління республіка зазнала суттєвої модернізації, отримала територіальне розширення за рахунок приєднання Криму у 1954 році, вийшла з моністичного страху сталінізму та сформувала нову генерацію культурної інтелігенції в особі «шістдесятництва», що зрештою заклало міцну базу для майбутніх націєтворчих процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні документи

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф.2.Кабінет Міністрів Української РСР

Он. 9

1. Спр. 3859. Матеріали про діяльність республіканських органів влади в період реформ М. С. Хрущова. Арк. 25.
2. Спр. 3947. Документи щодо економічної політики та перебудови управління промисловістю. Арк. 48.
3. Спр. 4308. Матеріали про адміністративно-господарські реформи в УРСР. Арк. 4.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України

Он. 1

1. Спр. 1927. Матеріали про діяльність партійних органів УРСР. Арк. 5.
2. Спр. 1930. Документи щодо кадрової політики партійного апарату. Арк. 8.

Он. 6

3. Спр. 3835. Матеріали про політичну діяльність керівництва УРСР. Арк. 11.

Он. 24

4. Спр. 4927. Документи щодо суспільно-політичних процесів у республіці. Арк. 292–294.
5. Спр. 5116. Матеріали про партійно-державне управління в УРСР. Арк. 330.

3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф. 4820. Документи органів державного управління УРСР
Оп. 1

1. Спр. 1896. Матеріали щодо економічних реформ та діяльності раднаргоспів. Арк. 6, 153, 156.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф. 4648. Матеріали державних установ УРСР

1. Спр. 237. Документи про сільськогосподарську політику та розвиток кукурудзяної кампанії. Арк. 69.

Книги

5. Один автор

1. Медведєв Р. А. Н. С. Хрущев: политическая биография. Москва : Книга, 1990. 268 с.
2. Довженко О. Сторінки щоденника (1941–1956). Київ : Вид-во гуманітарної літератури, 2004. 384 с.

3. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні (1939–червень 1941 рр.). Київ ; Дніпропетровськ : Ліра, 2012. 508 с.
4. Гриневич В. Хрущов як творець українського радянського патріотизму у роки німецько-радянської війни (1941–1945 рр.). Київ, 2004. 490 с.
5. Капась І. Радянський рух Опору в Україні (1941–1953 рр.). Київ : К.І.С., 2016. 208 с.
6. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.
7. Кульчицький С. Червоний виклик: історія комунізму в Україні. Кн. 3. Київ : Темпора, 2013. 628 с.
8. Плохій С. Брама Європи. Харків, 2016. 496 с.
9. Беренштейн Л. Ю. Аграрні проблеми в діяльності М. С. Хрущова. Київ, 1995. 248 с.
10. Хрущов М. С. Будівництво комунізму в СРСР. Київ, 1963. 412 с.

6. Два автори

11. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ ; Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2010. 590 с.
12. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 4–29.

- 13.Бондаренко Г. В., Савич Р. В. Вплив Другої світової війни на долю населення прикордонних територій України і Польщі // Друга світова війна і Україна : матеріали наукової конференції. Київ, 1996. С. 213–220.

7.Три автори

- 14.Гика В. М., Забокрицька М. Т., Кравчук А. П. Архівні установи Волині. Луцьк : Надстир'я, 2004. 38 с.

Багатотомні документи

- 15.Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / гол. редкол. П. Т. Тронько. Донецька область. Київ, 1970. 991 с.
- 16.Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Кн. 2. Київ : Наукова думка, 2011. 943 с.
- 17.КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 7. Київ, 1981. 368 с.

Збірки наукових праць

- 18.Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.). Т. 1. Київ, 2013. 750 с.
- 19.Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр. Київ, 2013. 456 с.
- 20.Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. 950 с.

Матеріали наукових конференцій

21. Rudnytska L. Sovietization of Rokytno (Rivne region) during 1939–1941 // Relevant Trends of Scientific Research in the Countries of Central and Eastern Europe : conference proceedings. Riga, 2020. P. 75–78.
22. Грицюк В. М. Наступ 2-го Українського фронту на одеському напрямку весною 1944 року // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Одеса, 2009. С. 70–74.

Статті в періодичних виданнях

23. Гурецький М. Проблеми соціального розвитку України в 1938–1941 рр. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2013. Вип. 20. С. 105–110.
24. Гурецький М. Соціально-економічне становище України напередодні німецько-радянської війни // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. Вип. 22. С. 112–119.
25. Гурецький М. Промисловість України: передвоєнна мобілізація (1938–1941 рр.) // KOMUNIZM: system – ludzie – dokumentacja. 2013. С. 213–225.
26. Вронська Т. Виконавці депортацій у Західній Україні (1944–1953 рр.) // Студії з історії українського визвольного руху. 2023.
27. Кабачій Р. Микита Хрущов як великий реформатор // Наше слово. 2012. № 45. С. 3–5.
28. Лисенко О. Є. Подолання «міфу війни» // Український історичний журнал. 2015. № 2. С. 4–21.

29. Пилявець Р. «Чорна піхота» як історичне явище (1941–1945 рр.) // Воєнно-історичний вісник. 2019. № 31 (1). С. 156–174.
30. Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов. Нарис політичної діяльності // Український історичний журнал. 1989. № 1. С. 103–115.
31. Киридон П. В. Рішення XX з'їзду КПРС як визначальний чинник інституціоналізації партійно-державної номенклатури Української РСР в умовах десталінізації // Спеціальні історичні дисципліни. 2011. № 18. С. 81–86.
32. Зіньковський С. О. Економічні результати діяльності раднаргоспів УРСР // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2014. Вип. 1 (3). С. 49–53.
33. Лубко І. М. Кукурудзяна програма М. С. Хрущова та її вплив на стан сільського господарства УРСР // Український селянин. 2004. Вип. 8. С. 302–307.
34. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964) // Український історичний журнал. 1998. № 2. С. 120–132.
35. Захарченко В. Чорна піхота // Клекіт старого лелеки. Київ : Радянський письменник, 1989. С. 334–366.
36. Кузьмич А. Первый опыт и нерешенные вопросы // Правда. 1957. С. 2.
37. Сила совнархозов — в живой связи с производством // Правда. 1957. С. 1.
38. Ткаченко О. За високі врожаї кукурудзи // Радянська Україна. 1959. № 11. С. 2.
39. Стадник Д. Широко впроваджувати досвід передовиків кукурудзосіяння // Радянська Україна. 1954. № 88. С. 2.
40. Чепурний Ю. Справа честі // Радянська Україна. 1955. № 48. С. 3.
41. Редакційна стаття // Радянська Україна. 1955. № 169. С. 2.

42.Коммунист. 1958. № 17. С. 91–98.

Електронні ресурси

43.Некровний «старший брат»: про політику Хрущова в Україні.

URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25462532.html> (дата звернення: 19.11.2023).

44.Киридон П. В. Рішення XX з'їзду КПРС як визначальний чинник інституціоналізації партійно-державної номенклатури Української РСР в умовах десталінізації.

URL: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2011_18/16.pdf (дата звернення: 09.04.2026).

45.Зіньковський С. О. Економічні результати діяльності раднаргоспів УРСР.

URL: [http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/NZTNPU_ist_2014_1\(3\)_14.pdf](http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/NZTNPU_ist_2014_1(3)_14.pdf)(дата звернення: 17.04.2026).